

1876 ANAYASASI'NIN HAZIRLANMASINDA MİTHAT PAŞA'NIN ROLÜ VE FONKSİYONU

*Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZGÜLDÜR**
*Dr. Serdar ÖZGÜLDÜR***

I. MİTHAT PAŞA'NIN TARİHİMİZDEKİ YERİ

A. İdareci ve Devlet Adamı Mithat Paşa

1822'de İstanbul'da doğan, asıl adı Ahmet Şefik olmakla beraber, genç yaşta girdiği Divan-ı Hümâyün kalemünde gösterdiği başarı ve zekâsı nedeni ile, büyükleri ve amirlerince kendisine "Mithat" (övülen, methedilen) mahlası verilen ve artık hep bu isimle anılan Mithat Paşa, çok yönlü bir idareci ve devlet adamı olduğu gibi, Türk Anayasa tarihindeki yeri itibariyle de bu vasıflarına "Anayasacılığı" nı ilave etmek gereklidir. Devlet adamı ve idarecilik yönleri ilk plânda, tarih incelenmeksizin hatıra gelemese de; Mithat Paşa denince ilk akla gelen, Taif zindanı ve haketmediği acı sonu, sonra da Kanun-ı Esasi ve I. Meşrutiyet'tir.

Mithat Paşa, Divan-ı Hümayûn kaleminden sonra 1840'ta sadâret Mektubî kalemine atanmış, 1844-1848 yılları arasında sırasıyla Şam, Konya ve Kastamonu'da Divân Kâtipliği görevlerinde bulunmuş; İstanbul'a döndükten sonra Sadâret Mektebî kalemünde çalışmaya başlamıştır. Bu görevden sonra ise, Meclis-i Vâlâ'ya bağlı Mazbata odası Serhalifeliğine atanmış; bir süre sonra Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye Dairesi² Anadolu bölümü ikinci katipliğine getirilmiş ve bu görevde iken Şam ve Halep gümrüklerinde ortaya

* Kara Harp Okulu Öğretim Üyesi

** A.Y.İ.M. Savcısı

1. Aldan, M.: Mülki İdarede İz Bırakanlar: Mithat Paşa, Türk İdare Dergisi, Y.59, s.374, Ankara 1987, sh.249.

2. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye; o tarihlerde mevzuatı hazırlayan, memurları yargılayan, halk ile hükümet arasındaki davalara bakan bir kurul olup, 1868'de "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ve "Şura-yı Devlet" olarak ikiye ayrılmıştır.

çıkan ve Hazinesinin zararına yol açan anlaşmazlık ile, Arabistan ordusu Müşiri Kıbrıslı Mehmet Paşa hakkındaki soruşturmaları yapmakla görevlendirilmiş; başarıyla sonuçlandığı bu görevden sonra İstanbul'da Kırım Savaşı dolayısıyla yürütülen siyasi müzakerelerde bulunmuştur. 1854'te Balkanlar'da hüküm süren isyan, karışıklık ve asayişsizlik konularını incelemek ve gerekli önlemleri almakla görevlendirilmiş; Şumnu ve İslimiye bölgelerinde altı ay kadar süren inceleme ve çalışmalarını takiben, İstanbul'a dönerek Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya bir rapor sunarak, Balkanlar ve Rumeli'deki sorunlar ile köklü önlemleri ayrıntılı olarak açıklamış ve bu başarılı fiiliyatı ile kendisine duyulan güven artmıştır. 1857 yılında uygunsuz davranışları yüzünden şikâyet edilen Silistre ve Vidin Valilerinin durumlarını incelemek ve Tırnova'da Bulgarlar tarafından çıkarılan bir olayı çözümlmek üzere görevlendirilen Mithat Paşa, Suçsuzluluğunu belirlediği bu valilerle ilgili hazırladığı raporun, adı geçenlerin Saray'a yakın olmaları nedeniyle Mabeyn tarafından kabul edilmemesi üzerine, bu tutumdan duyduğu üzüntü ile Sadrazam Ali Paşa'dan izin alarak bir süre dinlenmek ve tedavi olmak üzere Avrupa'ya gitmiş; Paris, Londra, Brüksel ve Viyana'da geçirdiği altı aylık süreyi takiben de 1859'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Başkatipliğine atanmış ve aynı yıl Hükûmete karşı girişilen irticai bir hareket olan "Kuleli Vak'ası" sanıklarının sorgulanmasında müstantik (sorgu hakimi) olarak görevlendirilmiştir³.

Sadrazam Kıbrıslı, Mehmet Paşa'nın, huzursuzluk ve karışıklıkların artması üzerine, olayları mahallinde incelemek üzere çıktığı Rumeli gezisinde, Niş, Vidin ve Rusçuk taraflarında daha evvelce Mithat Paşa'nın aldığı önlemlerin yerinde olup, olumlu sonuçlar verdiğini bizzat görüp, tespit etmesi üzerine 1861 tarihinde padişah Abdülmecit'e vaki teklifinin kabulü sonucu, Mithat Paşa vezirlik rütbesi ve Paşalık ünvanıyla Niş valiliğine atanmış⁴; bu görevinde üstün yeteneğini ve yaratıcılık gücünü gösterme imkanına kavuşmuştur. Burada eşkiyalık olaylarını önleyerek, emniyet ve asayiş sağlamış; İslam ve Hristiyan ahalinin barış içinde yanyana yaşamaları için etkin önlemler almış; bayındırlık, maliye ve idare alanlarında başarılı çalışmalar yapmış; bu başarılı çalışmalarını gözetilerek asayişsizliğin hüküm sürdüğü Prizren eyaleti de Niş valiliğine bağlanmıştır. Bu sırada Bâbiali'de, 1856 Islahat Fermanı'nda öngörülen iyileştirme önlemlerinin gerçekleştirilmesi için çaba sarfediliyor,

3. Aldan, M.: agm., sh.250.

4. Pakalın, M.Z.: Son Sadrazamlar ve Başvekiller, C.I, İstanbul 1940, sh.196-198.

vilayetlerde kurulacak yeni ve ileri bir idare düzeni üzerinde çalışmalar yapıyordu. Bu konuda Mithat Paşa'nın Niş vilayetinde uyguladığı yönetim ve yöntem benimsendi ve 1863'te İstanbul'a çağrılarak kendisinden vilayetler idaresi hakkında bir kanun tasarısı hazırlaması istendi. Bu tasarımı tamamlayınca, Mithat Paşa'nında etkin katkısıyla 1864'te "Tuna Vilayeti Nizamnamesi" kabul edildi ve yeni sistemin uygulanacağı örnek bir vilayet olarak Niş, Silistre ve Vidin eyaletleri birleştirilerek Tuna vilayeti kuruldu ve başına da Mithat Paşa vali olarak atandı. Akabinde de, 1864 tarihli vilayet nizamnamesi yayınlandı⁵.

Bir devlet genişliğindeki Tuna vilayetinde vali sıfatıyla Mithat Paşa, asayiş, idare teşkilatı, bayındırlık, ticaret, eğitim ve askeri tersaneler alanlarında öyle işler başardı ki; İstanbul'da kendisini kıskananlar Mithat Paşa'nın bir gün Mısır'daki Kavalalı Mehmet Ali Paşa gibi, bağımsızlığa yönelen imtiyazlar isteyeceğini yaydılar⁶. Bunlara Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinde sindirdiği Panislavist komitacıların açtığı karşı kampanya ve İstanbul'daki Rus büyükelçisi general Ignatıyef'in saraya bu yöndeki etkili girişimi ve Bulgaristan'da kasıtlı olarak çıkartılan isyan ve ayaklanmalarda eklenince; Mithat Paşa vilayete ait sorunları görüşmek bahanesiyle İstanbul'a çağrıldı ve tekrar görevine döndürülmeyerek, 5 Mart 1868'de Şura-yı Devlet (Danıştay) başkanlığına atandı.

Niş valiliğinde iken sulama kanalları yaptırmak, kimsesiz çocuklar için İslahhaneler açmak, zirai kredi kooperatifleri kurdurmak, posta şirketlerini faaliyete geçirmek, şimdiki teknik liselerin (eski adıyla sanat okulları) ilk örneği olan "İslahatname mektepleri"ni açmak gibi büyük reformları olan; Tuna valiliğinde iken ise bugünkü Ziraat Bankası'nın temeli olan "Menafi Sandıkları"nın temelini atan, Tuna nehri üzerinde bir gemicilik şirketi teşkil ederek, açtırdığı şose yollarda faaliyet göstermek üzere bir araba şirketi kuran, geniş Osmanlı ülkesinin bir başka bölümünde adı bile duyulmayan işler yapan Mithat Paşa'nın⁷, Şura-yı Devlet başkanlığında da boş durmayacağı tabii idi. Nitekim, Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinden ayrılmasıyla harekete geçen Slav komitacıları, Bulgarları ayaklandırıdılar. Ortaya çıkan karışıklıklar üzerine Bâbiâli telaşa düştü. Sultan Abdülaziz, Avrupa gezisinden dönerken Rusçuk'a uğ-

5. Aldan, M.: agm, s.251.

6. Aydemir, Ş.S.: Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C.I., İstanbul 1972, sh.47.

7. Pakalın, M.Z.: age., sh.200.

ramış burada Mithat Paşaa'nın başarılı çalışmalarını yakından görüp, takdir etmişti. Bu yüzden Padişah, ayaklanmaların bastırılması için Mithat Paşa'yı görevlendirdi. Derhal Tuna boylarına koşan Mithat Paşa, yirmi gün gibi kısa bir süre içinde ayaklanmaları bastırdı ve İstanbul'a döndü⁸. Şura-yı Devlet Başkanı olarak ilk önce yeni kurulan bu mahkemenin teşkilatlanmasını tamamladı; ölçü ve tartı aletlerinin desimal sisteme çevrilmesi girişiminde bulundu. Madenler Tüzüğü'nün (Havzai Fahmiye Nizamnamesi-Kömür Bölgesi Tüzüğü; bugün halen yürürlüktedir) hazırlanmasına önyak oldu; İstanbul'da bir sanat okulu (Sanayi mektebi) ve Emniyet Sandığı'nın kurulması faaliyetlerinde bulundu⁹.

Bir süre sonra, görev ve yetki yönlerinden Sadrazam Ali Paşa ile arası açılan Mithat Paşa, bir yıl kadar görev yaptığı Şura-yı Devlet Başkanlığı'ndan, 1869'da Bağdat valiliğine atandı. Mithat Paşa'nın Bağdat valiliğinde Tuna valiliği gibi, yoğun ve başarılı bir çalışma temposu içerisinde geçmiştir. Dicle ve Fırat'ta vapur işletmeleri, Fırat'ın temizlenmesi, Irak'ta sulama tesisleri, Irak'ta ilk petrolün elde edilmesi ve halk ihtiyacına yarar halde satışa sunulması, Bağdat'ta Sanat Okulu, Emniyet Sandığı kurulması, Basra'nın daha uygun bir yere nakli, Kuveyt'in Osmanlı idaresine bağlanması, Arabistan çölünde Necit ve Yehâbi Emirliklerinde idari kontrolü sağlama gibi başarılar, onun Bağdat valiliğindeki faaliyetleri arasındadır. Mithat Paşa Bağdat valiliği sırasındaki sayılan bu işleri yaparken, tamamen mahalli mali imkanları kullanmış, İstanbul'dan tahsisat almadan işleri sonuçlandırmış, hatta İstanbul'a ayrıca önemli oranda gelir transferi sağlamıştır¹⁰.

Ali Paşa'nın 1871'de ölümünden sonra Mahmut Nedim Paşa sadrazam olunca, vilayet gelirlerini yatırımlara harcıyor, hazineye birşey göndermiyor diye, itham edildi ve Mayıs 1871'de valilikten istifa ederek, İstanbul'a döndü. Bir yıl kendisine herhangi bir görev verilmedi. Kendisine önerilen Sivas valiliğini kabul etmedi. Mahmut Nedim Paşa'nın, İstanbul'da bulunmasını kendisi için tehlikeli gördüğünden, kendisine Edirne valiliğini teklif etti. Bu görevi istemeyerek kabul eden ve ataması yapılan Mithat Paşa, sadrazamın kendisi aleyhindeki tertiplerini tanıklar huzurunda padişaha aktarıncaya, Sultan Abdülaziz Mahmut Nedim Paşa'yı azlederek, yerine

8. Aldan, M.: age., sh.252.

9. Pakalın, M.Z.: age., sh.203.

10. Aydemir, Ş.S., sh.48.

Edirne valisi olarak atadığı ancak henüz İstanbul'da bulunan Mithat Paşa'yı 31 Temmuz 1872'de sadrazamlığa getirdi¹¹.

Yeni Sadrazam ilk iş olarak, Mahmut Nedim Paşa'nın türlü nedenlerle taşraya sürmüştü olduğu saygın devlet adamları için bir af fermanı yayınlattı ve bir kısmına kendi kabinesinde görev verdi. Mithat Paşa bu görevde ancak 2 ay 21 gün kalabildi. Bu dönemde silahla bastırılan Karadağ olayları dışında önemli bir siyasi olay olmadığından, memleketin imarı için çaba sarfetti. Bu arada, Anadolu ve Rumeli demiryollarını yaptırma imkânlarını aradı. Yolsuzluklarla uğraştı; Mahmut Nedim Paşa'yı zimmetine geçirmiş olduğu bir paradan dolayı mahkemeye vererek mahkum ettirdi¹². Fakat padişah bu mahkeme hükmünün uygulanmasına engel olarak, eski Sadrazam'ın borcunu affetti. Mithat Paşa'nın düşmanları bu fırsattan yararlanarak, Sadrazam'ın Mahmut Nedim Paşa'yı mahkeme kanalıyla teşhir etmek ve Sarayı israfçı göstermek suretiyle, padişahın itibarını sarstığını iddia etmekten ve bunu yaymaktan geri kalmadılar. Bu söylentiler etkisini göstermekte gecikmedi. Zaten, Padişah da, her şeyi çekinmeden bütün açıklığıyla söyleyen, bu toksözlü ve ileri görüşlü sadrazamına katlanamaz olmuştu. Ayrıca, Slav çetelerinin faaliyetlerini etkisiz bırakması yüzünden, Ruslar'da kendisinden memnun değillerdi. Tüm bunlara, Mısır Hidivi İsmail Paşa'ya Avrupa'dan istikrazda bulunma yetkisinin tanınması konusunda Padişah'a karşı çıkması da eklenince, Mithat Paşa Sadrazamlık görevinden uzaklaştırıldı¹³.

Mithat Paşa, birkaç ay açıkta kaldıktan sonra, Esat Paşa kabinesinde Adliye Nâzırlığına atandı ve Şirvânizâde Rüşti Paşa hükümeti zamanında da bu görevini sürdürdü. Sadrazam Rüşti Paşa'nın yalısında nazırlardan bazılarıyla yapılan toplantılarda, Devlet yapısının iyileştirilmesi için çareler aranıyor; özellikle giderlerin kesilmesi, bir Mebuslar Meclisi'nin kurulması gibi konular üzerinde duruluyordu. Bu görüşmeler sonunda, Adliye Nâzırını Mithat Paşa tarafından bir layiha kaleme alınması ve bunun Padişah'a sunulması kararlaştırıldı. Ancak, daha sonra yaptıkları bu işten korkarak saraya, ayrı ayrı Mithat Paşa'nın Padişahın mutlak idaresini ortadan kal-

11. Pakalın, M.Z. age, sh.211.

12. Mahmut Nedim Paşa'nın zimmetine geçirdiği iddia olunan bu 100.000 altının, adı geçen Sadrazamca Padişah Abdülaziz'e elden verildiği, ancak padişahın zor durumda kalmaması için paşanın mahkemede bu hususu açıklamadığı ileri sürülmektedir. (Bkz. Mahmut Celaleddin Paşa, Mir'atı-Hakikat, C.I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979, sh.62.)

13. Aldan, M.: agm, sh.254.

dırma ve bir meşrutî hükümet kurma yolunda faaliyetleri olduğuna dair ihbarda bulunan Hüseyin Avni Paşa ve bizzat Sadrazam Şirvânizâde Rüştü Paşa'nın beyanlarından etkilenen Padişah, Mithat Paşa'yı Adliye Nazırlığı görevinden azletti ve birkaç ay sonra da Selânik valiliğine atadı. Ancak, üç ay kadar süren bu valiliğinin ardından yine azledildi¹⁴.

Mithat Paşa, Ocak 1874'te İstanbul'a döndü ve satın aldığı arazisinde bahçe işleriyle vakit geçirmeye başladı. Birbuçuk yıl kadar süren bu dönemde memleket sorunlarını düşünmekten ve planlar yapmaktan bir an geri kalmadı. Bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu çok tehlikeli bir bunalım içinde bulunuyordu. Hersek'te çıkan bir ayaklanma gittikçe genişlemiş, Bulgaristan'a kadar yayılmıştı. Sırbistan ve Karadağ Beylikleri de, asilerin tarafını tutarak işe karışmış ve imparatorluğa karşı silana sarılmışlardı. İç idarede bozukluklar almış başını yürümüş, mali durum daha çok bozulmuş, devlet borca batmıştı. Bu güç şartlar altında Padişah, Rus yanlısı olarak bilinen ve bu yüzden "Nedimof" diye anılan Mahmut Paşa'da aynı hükümette ikinci kez Adliye Nazırlığına atandı. Fakat Mithat Paşa, Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatıyef'in sözünden çıkmayan Mahmut Nedim Paşa'nın durum ve tutumunu hiç beğenmiyordu¹⁵. Bu yüzden kısa bir süre sonra Adliye Nazırlığından istifa etti. Baş mabeyinci hafız Mehmet Bey aracılığı ile istifasının sebebini soran Padişaha şu meşhur cevabı vermiştir¹⁶:

"Devlet idaresine dair bir kanun yoktur. İktidara gelenler akıllarına estiği gibi icraatta bulduklarından, mülki ve siyasi işler doğru yürümektedir. Askeri nizamlar bozulmaktadır. Mali işler ise, düzeltilmesi kabil olmayacak bir hale girmiştir. Bu sebeple, üç dört ay sonra çok vahim olaylar çıkacağını anlayan bir kimse için sabır ve tahammül mümkün değildir."¹⁷

Bu istifasını takiben bir süre açıkta kalan Mithat Paşa, medrese talebelerinin isyanından bir gün önce, ortamı gerginleştirdiği düşüncesiyle Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın önerisiyle Hüdavendigâr (Bursa) valiliğine atandırıldıysa da, ertesi gün cereyan eden ayaklanma sonrasında Mahmut Nedim Paşa'nın azledilerek yerine Mütercim Rüşdü Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesinden sonra, 1876'da "Meclis-i Aliye'ye" memur olarak atandı. Az sonra da Ma-

14. Aldan, M.: agm, sh.254.

15. Cevap metni sadeleştirilmiştir.

16. İnal, İ.M.K.: Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, C.I, İstanbul 1944, sh.336.

17. Pakalın, M.Z.: age., sh.222.

yıs 1876'da ikinci kez Şûra-yı Devlet (Danıştay) başkanlığına getirildi¹⁸.

Sultan Abdülaziz, kamuoyunun zorlaması ile de olsa, güçlü kişileri devlet yönetiminde söz sahibi kılmıştı. Bununla birlikte, Padişah'ın tutumu kimseye güven vermiyordu. Tahttan indirileceği yolunda ortada söylentiler dolaymaya başladı. Bundan endişeye kapılan Padişah, Mithat Paşa'dan ne yapılması gerektiğini sormak ihtiyacını duydu. Mithat Paşa, Padişaha sunduğu lâyiha da, memleketin içinde bulunduğu bunalımların nedenlerini açıkladıktan sonra, kurtuluş çaresi olarak bütün Osmanlı uyruğunun hür ve eşik kılınmasını, iktidarda bulunan Devlet adamlarının yetki ve sorumluluklarını belirleyen bir kanunun hemen çıkarılmasını önermiştir¹⁹. Ancak, Padişah'ın tutumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu durum, devlet kademesinin üst sıralarında görevli kişilerin Padişah Abdülaziz'in aleyhine dönmelerine ve onun tahttan uzaklaştırılması düşüncelerini uygulamaya koymalarına neden oldu. İşbaşında bulunan Sadrazam, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa zeki, tecrübeli ve yenilik taraftarı idi. Ancak Padişah'ın israfçılığı ve devlet hazinesini zarara sokucu davranışları nedeniyle etrafta sarfettiği sözler, Hüseyin Avni ve Mithat Paşa'larca duyulup, bu husus kendilerine hatırlatılınca, Sadrazam, Padişahın halli konusunda onlarla birlik oldu²⁰. Serasker Hüseyin Avni Paşa ise, aslında muhafazakâr zihniyetli olmakla beraber, vatanseverlik duygusu memleket için gerekeni yaptıracak güçte idi. Askeri kudreti, sağlam karakteri ve ciddiyeti ile her çevrede saygınlık kazanmıştı. Şüphesiz, iyileştirme ve yenileştirme girişimleri sözkonusu olunca ilk akla gelen Mithat Paşa idi. Ama, o, köklü bir harekete girişmeden önce Padişah'ı bir yükümlülük altına sokmanın yararlı olacağını, bu suretle bir saltanat değişikliğine gerek kalmadan amaca ulaşabileceğini düşünüyordu. Fakat, Padişah'ın tutum ve davranışlarıyla, böyle bir yükümlülük altına girmeyeceği yolunda kamuoyunda oluşan genel kanaat nedeniyle, sonunda Mithat Paşa'da Padişah'ın tahttan indirilmesi suretiyle işin temelden çözümünden yana aldı²¹. Hal fikri konusunda sayılan bu kişiler arasında birlik oluşunca, önce işin şer'i tarafının sağlama bağlanması için Mithat Paşa'nın konağında Şeyhülislam Hayrullah Efendi ile görüşüldü. Şeyhülislâm'ın, kendisine sorulan "Padişah mülk ve milleti tahrip ve devlet hazinesini israf etti, milletin durumunun ıslahı için tahttan indirilmesi tasavvur olunur, buna

18. Pakalın, M.Z.: age, sh.229.

19. Aldan, M.: agm, sh.255.

20. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, C.VII, Ankara 1983, sh.106.

21. Aldan, M.: agm., sh.256.

cevaz var mıdır? şeklindeki soruya, "Bu hayırlı işe çarşaf kadar fetva veririm" şeklindeki cevabı üzerine²²; ordunun ve donanmanın elde edilmesi yoluna gidildi. Hüseyin Avni Paşa; Harp Okulu Komutanı Süleyman Paşa, Şûra-yı Askeri Reisi Redif Paşa ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa'yı bu konuda ikna etti²³. Bunu takiben de, Veliahd Murat Efendi ile gerekli temaslar yapıldıktan ve meşrûti bir idare kurulmasını kabul edeceğine dair kendisinden söz alındıktan sonra, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi düşüncesi kesinlik kazandı. Padişah'ın olup bitenleri haber almasından kuşkulanarak, plânlarını Murat Efendi'ye haber vermeye vakit bulamadan, kararlaştırdıkları günden iki gün önce uygulamaya koydular. Böylece, 29-30 Mayıs 1876 gecesini, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'den alınan fetva ile Sultan Abdülaziz tahttan indirildi²⁴. Padişah II. Abdülhamid anılarında, Mithat Paşa'nın "hal" işine karışmakla, idare adamı olmaktan çıkarak, ihtilâlciler sınıfına geçtiğini, dünyada hiçbir ihtilâlcinin yıkmakta gösterdiği başarıyı, yapmak hususunda gösteremediğini belirtmektedir²⁵.

Yeni Padişah V. Murat'ın sağlık durumu, Mithat Paşa ve arkadaşlarının umutlarını boşa çıkardı. Murat Efendi, bildirilen günden daha önce tahta çıkmaya davet edilince, planın Abdülaziz tarafından öğrenildiğini sanarak, buhranlar geçirmiş; giderek tahta çıkmasından sonrada hastalığı ilerlemişti. Bununla birlikte Kanûn-i Esasi çalışmaları da sürdürülüyordu. Sultan Murat'ın sağlık durumunun düzelemeyeceğinin anlaşılmasından sonra Mithat Paşa, veliaht Abdülhamit Efendi ile birçok kereler buluşmuş, meşrûtiyeti ilân edeceğine dair ondan söz almıştı. Abdülhamit bu temaslarda demokratik bir ruh sergiliyor ve Mithat Paşa'ya "Sen benim babamsın" diyecek kadar yakın görünüyordu. "Usul-i meşrûtiyet ve meşverete dayanamayan bir hükümeti asla kabul edemeyeceği"ni söylüyordu. Mithat Paşa ile veliaht Abdülhamit arasında, ileride belirtilecek görüşme ve anlaşmadan sonra, Viyana'dan getirtilen uzman bir hekimin Padişah'ın iyileşemeyecek derecede akıl hastalığına yakalandığını bir raporla beyan etmesini takiben, 93 günlük saltanattan sonra V. Murat 31 Ağustos 1876'da tahttan indirildi ve II. Abdülhamit Padişahlığa getirildi²⁶.

22. Mahmut Celaleddin Paşa: age., C.I, sh.161.

23. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, C.VII, age., sh.107.

24. Aldan, M.: agm., sh.256.

25. Pakalın, M.Z.: age., sh.287'den naklen.

26. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, C.VII, age., sh.365.

Tahttan indirilmesinden birkaç gün sonra Abdülaziz'in bugün bile intihar mı, cinayet mi olduğu konusunda üzerinde tam bir uzlaşmaya varılamamış ölümü, Abdülaziz'in ölümünden oniki gün kadar sonra da Çerkes Hasan adlı bir subayın Mithat Paşa'nın konağını basarak, toplantı halinde bulunan Vükelâ Meclisindekilere ateş açarak Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nâzırı Raşit Paşa'yı öldürmesi, ardından da 1-2 Temmuz 1876'da Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devletine savaş açmaları gibi iç ve dışta ceryan eden önemli olayların akabinde tahta çıkan II. Abdülhamit; Cülûsundaki Hatt-ı Hümayun ile, kendisinden meşrutiyetle ilgili ilk hareketi bekleyenleri başlangıçta hayal kırıklığına uğrattı. Bilahare 24 Eylül 1876'da Anayasayı hazırlayacak komisyonun kurulmasına irade çıkarttı. İleride değinilecek Anayasa tasarısı çalışmalarından sonra, 19 Aralık 1876'da, Padişah Mithat Paşa'yı sadrazamlığa atadı. Mithat Paşa'nın bu yöndeki baskı ve telkinleri sonucu, Kanûn-ı Esasi 23 Aralık 1876 tarihinde Sırbistan-Karadağ Savaşı'nın sonunu getirmek ve Balkanlardaki sorunları görüşmek üzere toplanan "İstanbul Konferansı"nın başlanıcı öncesi ilan edildi. Meşrutiyet'in ilanı Avrupa'da olumlu etkiler yaptı. Mithat Paşa, İstanbul konferansı delegelerinin, devletin içişlerine karışıcı, bağımsızlıkla bağdaşmaz ve kabul edilemez nitelikteki karar ve önerilerinin reddedilmesinde etkin bir rol aldı. Kısa süren (49 gün) bu ikinci Sadrazamlığı sırasında, Meşrutiyetin göstermelik bir hareket olmadığını ispatlamak için büyük çaba sarfetti. Müslüman olmayan gençlerin Harp Okuluna alınması için saraya arıza sunuyor, siyasi düşüncelerle, bazı yerlere hristiyan valiler tayini için irade çıkarmaya çalışıyordu. Sonuçsuz kalan bu teşebbüslerine, kendisinin, yolsuzluğu nedeniyle kabineden uzaklaştırdığı Maliye Nâzırı Galip Paşa'nın padişahca yüksek bir mevkiye getirilmek istenmesi de eklenince; Mithat Paşa, saraya 30 Ocak 1877 tarihli ünlü tavrını gönderdi. Birkaç gün sonrada, Kanûn-i Esasinin meşhur 113. maddesindeki yetkisini kullanan Padişah II. Abdülhamit, Mithat Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek, ailesiyle görüşmeye dahi fırsat bırakmadan İzzettin vapuruyla Avrupa'ya sürgüne gönderdi²⁷.

Patlak veren 93 harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) sırasında İtalya, İspanya, Paris ve Londra'da birbuçuk yılı aşan bir süre geçirdi. Ağustos 1878'de Padişahca sürgün cezası affedilerek, ailesiyle birlikte Girit'te Hanya'da oturmasına izin verildi. Burada geçirdiği iki aylık sürenin akabinde Suriye Valiliğine atandı. Burada

27. Aldan, M., agm, sh.258-259.

da, geçirdiği olayları ve bütün yorgunluğunu unutup, gençlik yıllarında olduğu gibi, aynı şevk ve heyecanla işlere sarıldı. Yollar, köprüler ve okullar yaptırdı. Şam, Beyrut ve Akkâ'da geniş caddeler açtırdı. Kurduduğu şirket eliyle Trablus şehri ile Mine kasabası arasında bir tramvay hattı tesis ederek işletmeye açtı. Evkaf gelirlerinden ayırdığı para ve halktan topladığı bağışlar ile, evvelce açılıp; parasızlıktan kapanan Şam'daki ıslahhaneyi yeniden açtırdı. Dürzi isyanını bastırarak, vilayeti huzura kavuşturdu. İki yıl kadar süren ve halk nezdinde büyük itibar ve şöhret kazanan Mithat Paşa'nın, Suriye'de bağımsız bir devlet kurma yolunda olduğuna ilişkin Saraya vaki jurnallar sonucu, Ağustos 1880 tarihinde Suriye valiliğinden alınarak, merkezi İzmir'de bulunan Aydın Valiliği'ne atandı. Mithat Paşa'nın Ağustos 1880'de başlayan Aydın Valiliği'de 9 ay 13 gün sürmüştür. Aydın vilayetinde o tarihte eşkiyalar çoğalmış, dirlik ve düzenlik kaybolmuştu. Şehirde hırsızlık, yankesicilik ve gasp olayları olağan hale gelmişti. Mithat Paşa, polis ve jandarma ekipleri düzenleyerek, suçlulara karşı ciddi bir uğraş verdi ve kısa sürede huzur ve güveni sağladı. Kendisinden önceki vali tarafından başlatılan okulların yapımını tamamlattı. İzmir'de bir Sanat Okulu açtırdı. Ayrıca Kordonboyu'nun açtırılması, liman tesislerinin ve idare binalarının yaptırılması girişimlerinde bulundu. Şehirde tramvay işletmesi maksadıyla bir şirket kurdu. Urla, Çeşme ve Seferhisar yollarını yaptırarak hizmete soktu²⁸.

Bu sıralarda İstanbul'daki dostları, kendisinin Abdülaziz'in öldürülmesinden suçlandığını bildiriyor, hazırlanmakta olan tuzağa düşmemesi için Avrupa'ya kaçmasını öneriyorlardı. Fakat o, kendisinden emin olarak görevine devam ediyordu²⁹. Abdülhamit tahta geçtiği günden beri kendini emniyette görmüyor; Mithat Paşa'yı kendisini rahatsız edenlerin başında buluyordu. Aradan beş yıla yakın bir süre geçmiş olmasına rağmen, Abdülaziz'in intiharı olayını gündeme getirdi. O'na göre amcası Abdülaziz intihar etmemiş, doktor raporlarının aksine öldürülmüştü³⁰. Bunda Mithat Paşa ve arkadaşlarının da rolleri vardı. Padişahın bu görüşüne, Mithat Paşa'ya öncedenberi karşı, hatta düşman olan ve birer birer karar ve icra mevkilerine getirilen kişiler de (Mahmut Nedim Paşa, Cevdet Paşa, Müşir Nusret Paşa, Sururi Efendi, Mahmut Celalettin Paşa gibi) ka-

28. Aldan, M.: agm, sh.273.

29. İnal, İ.M.K.: age, sh.384.

30. "Ortada mevhum değil, muayyen bir hadise vardı ki, o da amcam merhumun kanlı irtihali idi... Ben hâlâ bu kanaatdeyim ki, ammi azizim müntehir değil, maktüldür... Bir mühtehir iki kolunun damarlarını nasıl kesebilir..." (Abdülhamidin Anıları, Pakalın, M.Z.: age, sh.291'den naklen).

tılıp destekleyince; Padişah İstanbul'da bir komisyon oluşturdu³¹. Bu sorgulama heyeti Mithat Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa haklarında, Abdülaziz'in öldürülmesinden suçlu bulduklarına dair bir iddianame hazırladı ve Mithat Paşa'nın hareketleri sıkı bir denetim altına alındı. Bu iddianame üzerine Sait Paşa Hükûmeti, Mithat Paşa'nın azline ve tevkif edilmesine karar verdi. Bu amaçla İzmir'e gönderilen Hilmi Paşa konaktan kaçarak Fransız Konsolosluğu'na sığındı. Ancak, İstanbul'da açık ve adil bir muhakeme yapılacağı güvencesi verildikten sonra teslim oldu³².

Bir vapurla İzmir'den İstanbul'a getirilen Mithat Paşa, daha vapurda iken yolda sorgulanmaya başladı. Bu sorgulama heyetinin başında Adliye Nâzırı Cevdet Paşa, yani Mithat Paşa'nın en barışmaz muhaliflerinden biri vardı. Mithat Paşa'nın yargılanmasına 1881 Haziranında Yıldız Sarayının bahçesindeki Malta Köşkü yanında kurulan yeşil bir çadır içinde başlandı. buna "Çadır Köşkü Mahkemesi" dendi. Bu mahkemenin başkanlığına Mithat Paşa'nın Tuna valiliği zamanında fena hareketleri sebebiyle vazifesinden atılan ve vilayetten uzaklaştırılan Sururi Efendi getirildi. Sururi Efendi'nin daha Mithat Paşa'nın Suriye valisiyken saraya aleyhinde jurnallar verdiği herkesçe bilinmekteydi³³. Mahkemenin padişahın ikâmet ettiği Yıldız Sarayı'nın bahçesinde (parkında) yapılması, II. Abdülhamid'in mahkeme safhalarını adamları vasıtasıyla takip edip, hâkimlere gerekli talimatı vermek gibi bir düşünce mahsûlü olarak kabul edilmektedir³⁴.

Yargılama sırasında kendisine savunması konusunda çektirilen güçlüklerle rağmen, Mithat Paşa bütün soruları cevaplayarak, tüm iddiaları çürütmek için büyük uğraş verdi. Ancak, sonuç değişmedi. Mahkeme, Nuri Paşa ve Damat Mahmut Paşa'larla birlikte Mithat Paşa'yı da Abdülaziz'in katlinde "Fail-i müşteek" bularak idama mahkum etti. Karar, Batı ülkelerinde büyük üzüntü yarattı ve Paşa'nın hayatını kurtarmak için bazı girişimlerde bulunuldu. Temyiz Mahkemesi Cinayet Dairesi de mahkemece verilen bu kararı onaylayınca, II. Abdülhamit, verilen ilâmın siyasi sorumluluğunu tek başına üstlenmemek için, kararın bir kerede Vükelâ heyeti ile, eski vekiller ve feriklerle müşirlerden teşkil ettirilen büyük bir heyetçe görüşülmesini kararlaştırdı. Heyet üyelerinden yalnız Hayrettin Paşa, cezanın uygulanmaması ve muhakemenin yenilenmesi tezini

31. Aydemir, Ş.S.: age., sh.93.

32. Aldan, M.: agm, sh.262.

33. Aydemir, Ş.S.: age, sh.94.

34. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, C.VIII., sh.508.

savundu. Bir kısım üyelerde sonradan kendisine katıldıysa da, çoğunluk idam kararını yerinde buldu. Bununla birlikte, II. Abdülhamid, içte ve dışta bir iyiniyet gösterisinde bulunarak, onaylanan bu idam cezalarını müebbet kalebentliğe çevirdi. Mithat Paşa, diğer mahkûmlarla birlikte (ki tamamı on bir kişidir) 28 Temmuz 1881'de Hicaz'daki Taif kalesine gönderildi³⁵.

Mithat ve Damat Mahmut Paşa'lar, hertarafı dökülen harap Taif kışlası bodrumlarında 24 Nisan 1884'e kadar, yaklaşık üç yıl her türlü baskı, hakaret ve ıstırap içinde ağır bir kalebentlik hayatı yaşadılar³⁶. Ayaklarına pranga vurulmuş, ailesi ile mektuplaşması dahil kısıtlanmış vaziyette dini ibadetle ve anılarını yazmakla³⁷ bu günleri geçiren Mithat Paşa, tarihçilerin çoğunun birleştiği görüşe göre, yaşamasının kendisi için bir tehlike olduğu vehmine kapılan II. Abdülhamid'in emriyle, 25 Nisan 1884 günü geceyarısı kapısını kırarak içeri giren Miralay Mehmet Lütfi ve Binbaşı Bekir adlı iki subay ile ondokuz er tarafından, Mahmut Paşa ile birlikte boğduruldu³⁸. Kesin belgeleri ortaya konulmamakla beraber, II. Abdülhamid'in Mithat Paşa'nın kaçmasından ya da kaçırılmasından (özellikle İngilizler tarafından) ürktüğü için, bu cinayeti emrettiği ya da adamlarına telkin ettiği yolunda, tarihçiler arasında genel bir kanaat bulunmaktadır³⁹. Mithat Paşa'nın katli, Hükümet tarafından resmi bir duyuru ile hastalıktan ölüm (şirîpençe'den) şeklinde gösterilmiştir. II. Abdülhamid ise anılarında "...düşmanı şehitler arasına çıkartmak benim menfaatime mugayirdir... öldürmek isteseydim, mahkemece verilmiş olan idam hükmünü yerine getirirdim..." şeklinde kendisini savunmuş; ancak, yine de bu savunmasına ilave ettiği şu sözleri ile, ihtimalen de olsa suçluluğu konusunda kendisini mazûr gösterici şu ifadeyi kullanmıştır⁴⁰: "Haydi aleyhimdeki bu iftirayı da vaki farzederek aynen kabul edeyim. Size kaç halife göstereyim ki, ihtiraz veya istirkab ettikleri zevatı bir anda ifna etmiştir..."⁴¹.

35. Aldan, M.: agm, sh.262.

36. Aydemir, Ş.S.: age, sh.97.

37. Mithat Paşa'nın Taif'te kaleme aldığı anıları, oğlu Ali Haydar Mithat tarafından bazı eklemelerle birlikte "Tabsıra-i İbret" (ibretli olaylar) başlığı altında, 1909 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.

38. Pakalın, M.Z.: age, sh.252-257.

39. Uzunçarşılı, İ.H.: Mithat Paşa ve Taif Mahkûmları (Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, C.VIII, 509'dan Naklen).

İnal, İ.M.K.: age, sh.398; Pakalın, M.Z.: age, sh. 252; Aydemir Ş.S.: age, sh.97; Aldan, M.: agm, sh.262.

40. Pakalın, M.Z.: age, sh.290.

41. Günümüz Türkçesine "Haydi aleyhimdeki bu iftirayı da olmuş varsayarak olduğu gibi kabul edeyim. Size kaç halife söyleyebilirim ki, çekindikleri veya kendilerine ra-

Yukarıdan beri devlete yaptığı hizmetleri ve üstün vasıfları belirtilen Mithat Paşa'nın bu iyi yönlerinin yanısıra, zaaf ve eksikliklerine de temas etmek yararlı olacaktır:

Devletçe, seçkin tarihçi ve bilim adamlarından kurulu bir komisyon aracılığıyla uzun yıllar süren uğraş sonunda yayınlanan "Türk Ansiklopedisi"nde, Mithat Paşa ile ilgili olarak, bu konuda şu görüşlere yer verilmektedir⁴²: "Hadislerin incelenmesinden, Mithat Paşa'nın meşrutiyete, kendisine hayat boyu iktidar (sadâret) temin edecek bir vasıta gözü ile baktığı anlaşılır. Eyaletler idaresinde çok büyük işler yapan bu vali İstanbul'a gelip nâzır ve sadrâzam olunca, yüksek devlet yönetiminin yabancı olduğu, bilhassa dış politika hakkında hiçbirşey bilmediğini ortaya koymuştur. Gerçekte, istibdâda mütemayildir. İlk sadâretinde Namık Kemal'i Magosa'ya o sürdürdüğü gibi, Meşrutiyetten sonraki ikinci Sadâretinde de, birçok devlet adamını şahsi emirle sürdürmüştür. Sürgüncülüğü, II. Abdülhamid'in Mithat Paşa'dan öğrendiği ve ilk tecrübesini üstadı üzerinde yaptığı hususunda tarihçiler birleşirler..."⁴³.

Türk tarihi üzerindeki incelemeleri ile tanınan Yılmaz Öztuna, Mithat Paşa ilgili olarak şu görüşleri ileri sürmektedir:

"...Demokrasi âşıkı rolü oynayan bir müstebiddi. Hoşuna gitmeyen adamları belki Hüseyin Avni Paşa gibi öldürmüyordu, fakat kim olduklarını bir an düşünmeden sürüveriyor, azlediveriyordu. Kendi nefsinden başka Türk İmparatorluğu'nda hiçbir şahsiyetin ehemmiyeti olabileceğini kavramayacak bir havsalaya sahipti... Mithat Paşa, her gece içki sofrasında devletin en gizli sırlarını, gönlünün en mahrem arzularını ifşa ediyor, bur sırlar ertesi gün bütün İstanbul'a yayılıyordu... Bir defasında III. Napoleon gibi önce Cumhurbaşkanı, sonra İmparator olacağından bahsetmiş; Al-i Osman olurda Al-i Midhat (Mithat Oğulları) olmaz mı diyecek kadar işi ileri götürmüş, ertesi gün herkes... Mithad hanedanı sözünü duymuştu..."⁴⁴.

kip görerek çekemedikleri kişileri bir anda ortadan kaldırmışlardır..." şeklinde çevirmek mümkündür.

42. Türk Ansiklopedisi, C.XXIV, İstanbul, 1977.

43. II. Abdülhamid'de anılarında, bu bilgi paralelinde Mithat Paşa ile ilgili olarak şu görüşleri belirtmektedir:

"... ilk günden itibaren bana adeta amir ve vasi kesildi. Ve muamelâtında Meşrutiyetten ziyade, istibdada mütemayilidi. Mithat Paşa'yı yakından tanıyanlar, rey ve icraatında ne kadar müstebid bulunduğunu ketmedemezler.. Mithat Paşa'nın meziyyatını inkar etmem. Faal, müstakim bir vali idi. Fakat mezayası (üstün nitelikleri) kadar nevakısı (eksiklikleri) de vardı. Hele siyasiyatda icabatı zamaneyi... müdrük değildi..." (Pakalın, M.Z.: age, sh.288-289.

44. Öztuna, Y.: Bir Darbenin Anatomisi, İstanbul 1987, sh.339.

Büyük tarih otoritelerinden olan İbnülemin Mahmut Kemal İnal'da, Mithat Paşa'nın zaaflarına temas etmekte⁴⁵, kendisine çok zeki diyenlere karşı çıkarak, Mithat Paşa'nın ikinci Sadrazamlığının akabinde sadarete 16 sene kalacağını bir falcıdan öğrendiğini bir mecliste uluorta söylediğini, ileri geri rastgele konuşmaması, bu konuşmaların padişaha (II. Abdülhamit'e) gidebileceği ve kendisine bir zarar gelebileceği konusunda uyarıda bulunanlara karşı, alaycı ve gururlu bir tavırla "Benim arkamda koca millet var" şeklinde cevap vererek bildiğinden şaşmadığını, hiç bir zaman ihtiyatlı davranmadığını, her istediğini sonuçlarını düşünmeden rahatça söylediğini, daha evvelce uğradığı felaketlerden ders almadığını, dolayısıyla bu meziyetlere sahip bir kişinin nasıl "çok zeki" olarak değerlendirilebileceğini, kaldı ki Mithat Paşa'nın kapasitesinin siyaset sanatını icrada yetersiz olduğunu, zaten sayılan bu olumsuz özelliklere sahip olan kişinin siyasette başarılı olmasının beklenemeyeceğini, Osmanlı devletinin uluslararası ilişkilerin doğal gereği olan tedbirleri de alamadığını ifade etmektedir⁴⁶.

Diğer bir yazar da, Mithat Paşa için "...üstün meziyet ve kabiliyetleri, yaratıcılık kudreti ve iyi niyeti ile o, ideal bir organizatör ve idare adamı örneğidir. Bununla beraber, müstesna bir devlet adamında bulunması gereken yüksek vasıfların hepsi nefsinde toplanmış değildir. Çok kere teenni (ileriye görerek acelesiz iş görme) ve ihtiyata riayette kusur etmiş, hükümdarı idare ve bu sayede mevkiini muhafaza ederek, ülkülerini gerçekleştirmesini bilememiştir. İleri görüşlü bir devlet adamı gibi değil, fakat sağlam karakterli, mert ve hatta bazen saf denilebilecek bir kimse gibi hareket etmiştir..."⁴⁷ şeklinde görüşlerini dile getirmiştir.

Tüm bu açıklamaların ışığında, Mithat Paşa'nın fevkalade başarılı bir idareci olduğu, ancak siyaset alanında ileride incelenecek Kanun-ı Esasi'nin kabulündeki büyük çabaları hariç, aynı başarıyı gösteremediği, temkinli ve basiretli bir devlet adamı olarak yeterince hareket etmediği sonucuna ulaşmak mümkündür.

B. Birinci Meşrutiyetin Mimarı Mithat Paşa

Tanzimat nasıl Mustafa Reşit Paşa'nın, 1856 Islahat Fermanı ise, Ali ve Fuat Paşa'ların eserleri ise; Meşrutiyet de Mithat Pa-

45. Yazarın kullandığı dil ağır olduğundan aynen alıntı yapılamamış ve sadeleştirip özetleme tercih edilmiştir.

46. İnal, İ.M.K.: age., sh.405.

47. Baysal, B.S.: Mithat Paşa, Siyasi ve İdari Hayatı, Ankara 1964, sh.91.

şa'nın eseridir⁴⁸. Gerçi, Reşit Paşa Tanzimatı, Ali ve Fuat Paşa'larda 1856 fermanını ilân ederlerken hemen hemen yalnız olmalarına rağmen, Mithat Paşa'nın Meşrutiyet yolundaki çalışmalarında küçük de olsa bir grup arakasındaydı; ancak, bu durum onun yine de Osmanlı Devleti'nin ilk yazılı Anayasasının hazırlanışındaki büyük rolünü ortadan kaldıracak nitelikte değildir.

Çağdaş Bismarck'a göre Avrupa'nın en büyük devlet adamlarından olan Mithat Paşa, III. Selim'le başlayan Batı'ya açılma siyasetinin en önemli halkalarından birisi olan İnci Meşrutiyet'in ilânında kilit rol oynamış⁴⁹; ileride görüleceği üzere üç padişah döneminde de bu çabalarını yoğunlaştırmıştır.

Tanzimat'ın ekonomik ve sosyal başarısızlıklarına eklenen siyasi istikrarsızlıklar, dış müdahaleler ve nihayet 1870'den sonra yeniden beliren keyfi ve baskıcı yönetim, anayasacıya da meşrutiyetçi bir akımın doğuşuna zemin hazırlamış ve özellikle 1860'larda "Genç Osmanlılar" adını alan, çoğunluğunu basın mensubu ve edebiyatçıların oluşturduğu bir grubun özgürlük, anayasalı bir rejim ve temsili sistem (meclis) istekleri meşrutiyetçi mücadeleye ilk ivmeyi kazandırmıştı. Abdülaziz'in baskıcı rejimi altında Genç Osmanlılar aradıkları lideri Mithat Paşa'nın kişiliğinde buldular. O da, dönemin "aydın kamuoyu"nun kendisine verdiği bu tarihi misyonu büyük çabalar sonunda yerine getirerek, Türk Anayacılık hareketinin ilk adamının atılmasına vesile oldu⁵⁰. Mithat Paşa'nın bu fikri benimsemesinde, İngiliz siyasi rejimine olan hayranlığı ve ancak İngiltere'de olduğu gibi millet meclisli bir hükümet usulü ile devletin kurtulacağına olan inancının büyük etkisi olmuştur⁵¹. Aslında bu inancı taşıyan yalnız Mithat Paşa değildi. Başını aydın kesimin (Genç Osmanlıların) çektiği bir grup idealist kitle, devlet idaresinin İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi meşrûti bir şekle sokulması halinde, İmparatorluğun fena idareden, mali sıkıntıdan, gayrimüslüm tebanın isyanlarından kurtulacağına inanıyordu⁵².

Yanına Ziya Paşa, Namık Kemal gibi aydınları alarak, o çağdaki Avrupa devletlerinin meşrutiyetçi, hürriyetçi, demokratik, katılımcı yönetimlerinin özlemiyle Şûra-yı Devlet reisi olarak Sultan

48. Esmer, A.Ş.: agm, sh.66.

49. Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, age., C.VIII, sh.3973.

50. Tanör, B.: Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.I., İstanbul 1985, sh.18.

51. Başgil, A.F.: age., sh.155.

52. Versan, V.: age., sh.155.

Abdülaziz döneminde işe koyulan Mithat Paşa⁵³; bu çabalarını ancak II. Abdülhamit'in saltanatının ilk günlerinde sonuçlandırabilme imkânına kavuşmuştur.

II. 1876 TARİHLİ KANUN-İ ESASİ'NİN KABULÜNÜ DOĞURAN GELİŞMELER

A. Mithat Paşa'nın Padişah Abdülaziz Dönemindeki Çabaları

Yukarıda düşüncelerine kısmen değinilen Genç Osmanlılar, önce kendi önlerinde büyük bir engel olarak gördükleri baskıcı padişah Abdülaziz'le mücadeleye başlayarak, Meşrutiyet İdaresinin ülkede gerçekleştirilmesi yolunda çalışmaya başlamışlardı. Önce fikri alanda olan bu mücadele, sonraları devletin bazı müesseseleri aleyhine eyleme dönüştürülmüştür⁵⁴. Genç Osmanlılar fikri hareketinin liderliğini yapan Mithat Paşa'da, bu dönemde yüksek idari memurluklarda, Şûra-yı Devlet Başkanlığında, Adliye Nazırlığında ve Sadrazamlıkta bulunma imkânına erişmiş; bu yolla fikirlerinin gerçekleştirilmesi yolunda birçok fırsatlardan yararlanmasını bilmiştir. İdareciliği (Valilikleri) sırasında elde ettiği başarılar, Mithat Paşa'da meşrutiyet idaresinin Osmanlı İmparatorluğu'nda başarılı olabileceği hususunda bir inancın doğumuna neden oldu⁵⁵.

Ali ve Fuat Paşa'lar gibi güçlü Sadrazamların ortadan silinmesinden sonra başvurduğu istibdat, devleti aşırı borçlanmaya sokması ve israf politikası; padişah Abdülaziz'e karşı duyulan genel güvensizliğin başlıca sebepleri arasındaydı. Dış borçlar, on senede 25 milyondan, 250 milyon altına çıkmıştı. Mahmut Nedim Paşa'dan sonraki iki buçuk aylık Sadrazamlığı sırasında Mithat Paşa'nın, Padişaha yaptığı telkinlerin bir yararı olmadı. Bu safhada Padişahi tahtından indirmek fikri, artık yaygın söylentiler haline de gelmiştir. Şirvanizâde Rüşdü Paşa kabinesi, son bir ümit olmak üzere, bir "İslahat Layihası" hazırlayarak Padişaha sunmak ve onu, tasarruflu ve mazbut bir idareye yöneltmek gayretini ele aldı. Layihanın hazırlanışı, kabinede Adliye Nazırı olarak görevli olan Mithat Paşa'ya havale edildi⁵⁶. Fakat, bu hazırlık bizzat Sadrazam tarafından Padişaha iletilince; hiddetlenen Abdülaziz Mithat Paşa'yı kabinedeki görevinden azlederek Selânik Valiliğine atadı.

53. Yayla, Y.: Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezâif, İstanbul 1982, sh.59.

54. Özçelik, A.S.: age, sh.48-49.

55. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VIII, sh.212.

56. Aydemir, Ş.S.: age., sh.44.

Bu görevden ayrıлып, bir müddet açıkta kalmasını takiben yeniden Adliye Nazırlığına getirilen Mithat Paşa, ülke idaresindeki gidişatı iyi görmeyerek meşhur istifasını Padişah Abdülaziz'e takdim etti. Bu istifasında kötü son için "Vakitler ve saatlerin pek ziyade yaklaştığı" belirtilerek, duyduğu endişe ve telaş nedeniyle bu görevden atfını talep etmiş⁵⁷; Baş Mabeyinci Mehmet Bey'in Padişahın emriyle istifanın nedenini sorması üzerine de, "Devlet idaresine dair bir kanun yoktur. İktidara gelenler akıllarına estiği gibi icraatta bulduklarından, mülki ve siyasi işler doğru yürümektedir. Askeri nizamlar bozulmaktadır. Mali işler ise, düzeltilmesi kabil olmayacak bir hale girmiştir. Bu sebeple, üç dört ay sonra çok vahim olaylar çıkacağını anlayan bir kimse için sabır ve tahammül mümkün değildir" şeklinde, açıkca ülkenin idare şeklini yerdiği cevabını verdi⁵⁸.

Bu tarihlerde Mithat Paşa, devletin geçirmekte olduğu buhrandan kurtulması için devlet idaresinin değiştirilmesini gerekli görüyordu. Ona göre, yeni idarenin ağırlık noktasını bir Millet Meclisi teşkil edecekti. Bu meclis, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin, Osmanlı tebaasının mebusları tarafından kurulacaktı. Meclis, idare üzerinde denetim yetkisine sahip olacak, nazırlar ve valiler meclise karşı sorumlu bulunacaktı. Mithat Paşa bu düşüncelerini İngiltere elçisine açmış, ondan tebrik ve teşvik görmüştü. Fakat Sultan Abdülaziz, bu konuda kendisine yapılan telkinleri kabul etmemiştir⁵⁹.

Abdülaziz yönetiminin giderek kötüleşmesi, padişahın tüm olup bitenler karşısında vurdumduymaz davranarak, israf ve eğlencelere devam etmesi, hatta akşamları kabinedeki vükelânın ortaoyununda taklitlerini yaptırıp eğlenmesi⁶⁰, Pertevniyal Valide Sultan'ın Mithat Paşa ile görüşüp bu kötü gidişat için yazılı fikir ve önerilerini istemesi ve Mithat Paşa'nın devlet idaresinin bir kanunu esasa dayandırılması ve İslam-Hristiyan halkın eşit haklara sahip kılınmasının şart olduğunu yazılı olarak bildirmesine rağmen, herhangi bir düzelmeye olmayışı⁶¹, Padişah ve Sadrazamın sebepli sebepsiz, şüphelendikleri herkesi sürgüne gönderme itiyadı, maliyenin iflas halinde oluşu, devlet borçlarının faizlerinin dahi ödenemez hale düşülmesi, rüşvet ve suistimalin hızla artışı, valilik ve diğer büyük memuriyetlerin mabeyn tarafından rüşvet mukabili ehliyet-

57. Pakalın, M.Z.: age., sh.228.

58. İnal, İ.M.K.: age., sh.336.

59. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age, C.VIII. sh.212.

60. İnal, İ.M.K.: age., sh.338.

61. İnal, İ.M.K.: age., sh.338-339.

siz ve aç gözlü kimselere verilmesi ve ülkenin bu dirayetsiz ve basiresiz yöneticiler elinde zulümle idare edilmesi, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın tam bir gaflet ve aymazlık içinde Rus elçisi İgnatiyef'le dostluğunu ilerletip, bu generalin Balkanları Osmanlı idaresinden ayırmaya yönelik faaliyetlerine göz yumması⁶², Padişah Abdülaziz'in sonunu hazırladı. İncelemenin başında belirtildiği üzere, bu duruma daha fazla dayanamayan Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Sadrâzam Mütercim Rüştü Paşa, aralarında anlaşarak ve veliaht Murat Efendi'yi de bu konuda bilgili kılarak, padişah Abdülaziz'i tahttan indirdiler.

B. Mithat Paşa'nın Padişah V. Murat Dönemindeki Çabaları

Abdülaziz'in hal'li sırasında Şûra-yı Devlet Reisi olan Mithat Paşa'nın bu saltanat değişikliğinden güttüğü yegâne amaç, memlekette vükelânın yetki ve sorumluluğu, fertlerin tamamının hür ve eşit olmaları esaslarına dayanan bir Anayasa ilân ederek, Meşrutiyet rejimini kurmaktır⁶³. Esasen, daha Veliahtlığı sırasında batılı fikirleri benimseyen, Osmanlı tarihinde bir başka örneği görülmeyecek şekilde Mason locasına giren V. Murat'da tahta çıktığında babasının Islahat düşüncelerini daha köklü ve daha geniş bir plân dahilinde tatbik etmek fikrindeydi⁶⁴. Ancak, bu hususta kendisini tahta çıkararak vükelânın yardımına ihtiyacı vardı. Vükelâ ise, henüz tutulacak yol hakkında anlayabilmiş değildi. Abdülaziz'i tahttan indirirken, istibdadı yıkmak hususunda mutabık kalmışlardı. Murat'ı tahta çıkarınca, meşrutiyeti ilân etmek noktasında ayrıldılar⁶⁵.

Padişah V. Murat'ın biat merasimini takiben, Mithat Paşa, meşrutiyet konusundaki düşüncelerinin gerçekleşmesini sağlayabilmek için ilk teşebbüsünü, Hatt-ı Hümayûnun kaleme alınması öncesinde yaptı. Osmanlı'da Padişahların tahta çıktıkları zaman, memleket idaresinde tutacakları yolu bir Hatt-ı Hümayûn ile bildirmeleri gelenektendi. Halkta Sultan Murat'ın idare hakkındaki niyet ve düşüncelerini merakla beklemekteydi. İşte bu aşamada Mithat Paşa, bu hatt-ı Hümayûn'da meşrutiyet vaaadinin yer alması için büyük çaba gösterdi. Ülkedeki tüm fenalıkların meşrutiyet idaresi ile ortadan kalkabileceğini düşünüyordu⁶⁶.

62. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., c.VIII., sh.211.

63. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age., sh.127.

64. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VIII, sh.352.

65. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VII, sh.353.

66. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VII, sh.353.

Biat'ı takiben "Padişahımızın tahta çıkışı münasebetiyle alalâde yayınlanacak hatt-ı hümayûn'un nasıl olması lâzım geldiğini mütalaa edelim" diyerek ilk girişimi başlatan Mithat Paşa'ya, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Mabeyn başkâtipliğine yeni getirilen Sadullah Bey hep birlikte karşı çıkarak "Padişahımız, millet, meclis teşkil etmek istemiyor. Milletimizin vukuf ve terbiyesi buna elverişli değildir. Ancak, ortada olan emniyetsizliği gidermek için, devletin idaresini kuvvetli kanunlarla kayıd altına almalı ve ezcümle Maliye işlerini ıslah eylemelidir. Padişahımızın dileği de budur." şeklinde cevap verdiler⁶⁷. Hayretler içinde kalan Mithat Paşa'nın tüm karşı koymalarına rağmen, hatta meşrutiyet vaadi ile ilgili herhangi bir hüküm konulmadı.

Hatt-ı Hümayûn, cülusun üçüncü günü ilan edildi. Sadrazama direktif mahiyetinde olmak üzere, şu fikirleri ihtiva ediyordu:

- Cülûs, tanrının takdiri ve bütün tebaanın arzusu üzerine vukubulmuştur.

- Sadrazam, vükelâ ve diğer memurlar görevlerine devam edeceklerdir.

- Devletin iç ve dış işlerinde görülen müşkülâtın kamu oyunda yaratmış olduğu emniyetsizliğin bir an önce giderilerek, güvenliğin sağlanması için, idare usulünün sağlam bir esasa (kuvvetli kanunlarla) istinat ettirilmesi ve bütçenin dışında sarfiyat yapılmasının temini⁶⁸.

- Bütün devletlerle dostluk esasları üzerine siyasi münasebetlerin yürütülmesi.

Bu fikirler, vükelâ tarafından Sultan Murat'a maledilmişti. Sadrazam Mütercim Rüştü, Hüseyin Avni ve Mithat Paşa'lar, Abdülaziz'i hal etmiş olmalarından doğan sorumluluğu üzerlerinden atmak için, bu işi bütün tebaanın arzusu olarak göstermek hususunda muatabık kalmışlar, fakat hal'in sebebini teşkil etmiş olan meşrutiyetin ilân noktasında anlayamadıkları için, Hatt-ı Hümayûnu bu konuda müphem ve oyalayıcı ifadelerle doldurmuşlardı⁶⁹.

67. Mahmut Celalettin Paşa: age, sh.177.

68. Bu meyanda, saltanat tahsisatından yıllık altmış bin altın azaltılıyor, hassa hazinesine ait Ereğli Madeni ile bazı çiftlik ve fabrikalar maliye hazinesine bırakılıyordu. (Mahmut Celalettin Paşa, age., sh.177).

69. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VII, sh.354.

Bu Hatt-ı Hümayûnda memlekette yapılması gereken radikal yenilik hakkında önceki devirlerin fermanlarında olduğu gibi genel bazı terimlerin kullanılmasıyla yetinilerek, Anayasa, meşrutiyet, Mebuslar Meclisi hakkında bir şey söylenmemesi, siyasi sistemde değişiklik isteyenlerin, Anayasa taraftarlarının hayretini mucip olmuş ve hatta onları ümitsizliğe düşürmüştür. Gerçekte, Mithat Paşa ile Anayasa aleyhtarları Bakanların birbirine zıt fikirlerinin etkisi altında düzenlenen ve bunların aykırı görüşlerini uzlaştırmaya ve adeta ikisinin ortası bir çözüm tarzı bulmaya çalışan bu Hatt-ı hümayûn'un Meşrutiyet lehinde kesin ve açık prensiplerden yoksun oluşu, V. Murat'ın lehinde hiçte iyi bir tesir meydana getirmemiştir⁷⁰. Aydın kamuoyu nazarında Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sevincinin kaynağı olan Kanûn-ı Esasi fikri bu şekilde meskût geçildiğinden, Saltanaf değişikliğinin şahsi kinlerden doğduğu da, böylelikle ortaya çıkmış olmaktadır⁷¹.

Belirtilen nedenlerle bu hatt-ı Hümayûn'un yayınlanmasını takiben kamuoyunda genel bir memnuniyetsizliğin belirmesi ve Padişah V. Murat ile vükelâ aleyhine dedikoduların yaygınlaşması üzerine, Mithat Paşa'nın zorlamasıyla, önce padişahın başkanlığında, sonra da ayrıca toplanan vükelâ meclislerinde bu konu gündeme getirilip; meşrutiyetle ilgili hararetle tartışmalar yapıldı. Çağdaşı Mahmut Celalettin Paşa'ya göre "...bir kanûn-ı esasi meydana getirerek, bununla hem saray nüfûzunu kırıp, hükümet iktidarını Bâbiâli'ye kazandırmak ve hem de bu yolla ümumun nazarında şan ve şöhretini yaymak..."⁷². Maksadıyla Abdülaziz'in hal'inde etkin rol oynayan Mithat Paşa; bu toplantılarda memlekette, mutlaka bir Anayasa ilanı zaruretinden çok söz etmişse de, etkili olamadı. Konunun önemi dolayısıyla, bu toplantılardaki meşrutiyetle ilgili tezleri şu şekilde özetlemek mümkündür⁷³:

"- Mithat Paşa: Kanûn-ı Esasi derhal hazırlanıp ilân edilsin ve Millet Meclisi kurulsun. (Hariciye Nazırı Raşid Paşa, devlet nâzırları Halil Şerif ve Server Paşalar ile Ferik Süleyman Paşa'da bu fikri aynen desteklemiştir).

- Devlet Nâzırı Müşir Namık Paşa: "Mithat Paşa'nın fikirleri aynen uygulanmalı. Şu şartla ki, milletvekilleri yalnız müslüman-

70. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age, sh.230.

71. Mahmud Celalettin Paşa: age, sh.178.

72. Mahmud Celalettin Paşa: age, sh.187.

73. Öztuna, Y.: age, sh.306-311.

lardan seçilsin. İmparatorluğun hristiyan kavimlerine böyle bir politik güç tanınmaz; imparatorluk aleyhine kullanırlar. İngiltere ve Fransa, millet meclislerine (milyonlarca müslüman tebaaları olduğu halde) müslüman milletvekili kabul ediyorlar mı?

- Maarif Nâzırı Cevdet Paşa, Adliye Nâzırı Safvet Paşa ve Kazasker Seyfeddin Efendi: Tanzimat-ı Hayriye (1839) ve Islahat (1856) fermanları bir Anayasa haline dönüştürülebilir ve 1876 şartlarına göre böyle de yapılmalıdır. Zaten imparatorlukta Fatih ve Kanuni Anayasaları asırlarca hükümler olmuştur. Millet Meclisi ise çok tehlikelidir. Kurulmamalıdır demiyoruz, fakat üzerinde pek çok düşünülmelidir. İngiltere ve Fransa'da da vardır ama, İngiliz ve Fransız milletvekillerinden mürekkeptir. Bizde ise, nüfusa göre yapılacak bir seçimde üçte bir gibi çok kudretli bir hristiyan azınlık milletvekilleri grubu doğar. Belki İmparatorluğun müslüman kavimleri arasınada zıddiyet girer.

- Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa: Bu meclise katılan devlet adamlarının en kıdemlisiyim. Böyle bir imparatorluk usûl-i meşrûta (demokrasi) ile yönetilemez, derhal dağılır. Mecliste her kavim imparatorluğu değil, kendi kavmiyetini savunur. Her kavmin arkasına da Avrupa devletlerinden biri geçiverir. Halk meşrutiyet idaresine ehil değildir. Halka imtiyaz vermeye gelmez, verdikçe daha ziyadesini ister, verilenle kanaat etmez⁷⁴.

(Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Müşir Redif Paşa, Mahmud Celaleddin Bey, Memduh Bey, Ticaret Nazırı Damat Mahmud Celalettin Paşa, Tophane Müşiri Rıza Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Paşa, Evkaf Nâzırı Ahmed Kemal Paşa da Sadrazamla aynı fikri paylaşmaktadır.)

- Kazasker Kara Halil Efendi: Şeyhülislamlıkça seçilmiş kişilerden bir müslüman meclisi kurulsun, Hükümet istediği zaman bu meclise danışsın.

- Serasker Hüseyin Avni Paşa: Meşrutiyet ilan edilemez.

- Kapdân-ı Derya Ahmed Paşa: Serasker Paşa nezaretleri ile aynı fikirdeyim⁷⁵.

74. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age, C.VIII, sh.214.

75. Öztuna, Y.: age, sh.308.

- Harp Okulu Nazırı Ferik Süleyman Paşa: Madem ki maksat bu imiş ve kanûn-ı esasi yapılmayacak imiş, biz niçin bu işe alet olduk; eski halin ne fenalığı vardı⁷⁶? Saltanat değişikliği bugünkü istibdadı devam ettirmek için olmadı. Herkes milletin istikbalinin temini için bu fedakârlığı yaptı. Bu işi yapanların ne tahttan indirilen Padişaha şahsi bir garezleri vardı ve ne de şimdikine özel bir bağlılıkları vardır⁷⁷."

İşte böylesine farklı fikirlerin olduğu Vükelâ Meclisinden Kanûn-ı Esasi konusunda pek fazla birşey beklememek gerekliydi. Nitekim, Mithat Paşa'nın meşrutiyet rejiminin icaplarına uygun şekilde Harp Okulu Nazırı Süleyman Paşa'ya hazırlattığı on dokuz maddelik bir Anayasa projesi de, bu derin görüş farklılıkları yüzünden görüşülemeyen başarısızlığa uğradı. Mithat Paşa'nın Anayasa lehindeki sürekliliği ısrarları karşısında Sadrazamla Seraskerin Meşrutiyetin ilânına karşı gelmeleri, Vükelâ Meclisindeki ahenk ve birliği de ortadan kaldırarak, sonuçta Mithat Paşa ile Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın aralarının açılmasına sebebiyet verdi⁷⁸. Silahlı Kuvvetlerin başı olan Serasker Hüseyin Avni Paşa istemedikçe, Meşrutî bir idareye geçişin pek mümkün olamayacağını sezen Mithat Paşa⁷⁹, Çerkes Hasan Vak'ası sonucu Seraskerin ölümü ile, meşrutiyet yolunda önündeki en büyük engellerden birinden kurtularak, bir hareket serbestisine kavuştu.

Bununla beraber Padişah V. Murat'ın akli dengesinin bozulması işlerin plânlandığı gibi yürümesine engel oldu. Bu dönemde Mithat Paşa, ileride Anayasanın hazırlanmasında önemli rol oynayacak olan dava arkadaşları şair Ziya Paşa'yı Maarif Müsteşarlığına, Kıbrıs'ta sürgünde olan Namık Kemal'i ise İstanbul'a getirterek, Anayasa hazırlık çalışmalarını başlattı⁸⁰.

C. Mithat Paşa'nın Padişah II. Abdülhamid Dönemindeki Çabaları

1. Velihtlığı Sırasında Abdülhamid-Mithat Paşa İlişkileri

Yaratılış itibariyle fazla hassas ve heyecanlı olan, Sultan Abdülaziz'in hal'ini müteakip kendisine biat edilirken evhama, büyük te-

76. Mahmud Celalettin Paşa: age, sh.188.

77. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age, C.VIII, sh.214.

78. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age, sh.131.

79. Öztuna, Y.: age, sh.308.

80. Aydemir, Ş.S.: age, sh.49.

laş ve korkuya kapılan, tahta geçişinden birkaç gün sonra da Abdülaziz'in esrareniz ölümü ile şoka girerek akli dengesi bozulan ve davranışlarında anormallikler başgösteren padişah V. Murat'ın durumu giderek kötüleşip, iyileşme görülmeyince⁸¹; Mithat Paşa, önce bir Meclis-i Umuminin toplanarak, kanun-ı esasi meselesinin görüşülmesini Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'ya teklif etti. Sadrazam, padişahın deli bulunduğu bir sırada böyle bir meselenin görüşülüp karara bağlanmasının caiz olmayacağını söyleyerek teklifi reddetti. Öte yandan, hastalığın uzaması devletin umumi siyaseti üzerinde de etkili oluyordu. Elçiler, itimatnamelerini takdim edemedikleri için, vazifelerine başlayamıyorlardı. İngiltere elçisi, tedbir olarak, Padişahın hastalığı süresince, işlerin naiplik usulüyle yürütülmesini teklif etti⁸².

Bu durum karşısında, belki hastalığı geçer düşüncesiyle V. Murat'ın saltanat makamında bir süre daha kalması, bazı güçlüklerin doğumuna sebebiyet verebileceği gibi, Mithat Paşa tarafından bir an önce gerçekleştirilmesi istenen Anayasa'nın ilanı da gecikmiş olacaktı. Bu nedenle Vükelâ Meclisi, saltanat makamında değişiklik yaparak, veliahdın padişahlığını kararlaştırmak üzere, Mithat Paşa'yı Abdülhamid'le gizlice görüşerek, veliahdın ne gibi şartlarla tahta çıkmaya razı olacağını öğrenme konusunda yetkili kıldı⁸³. Mithat Paşa önce yalnız başına, sonra da Sadrazam Rüştü Paşa ile birlikte veliaht Abdülhamid'i Maslak çiftliğinde⁸⁴ ziyaret ederek, hükümet idaresi hakkındaki düşüncesini öğrenmek istedi. Mithat Paşa (ki bu tarihteki resmi görevi hâlâ Şûra-yı Devlet Reisliğidir) Abdülhamid'e önce, Sultan Murad iyileşinceye kadar Saltanata vekâlet etmesi konusunda ısrarda bulundu. Abdülhamid, böyle bir idare şeklinin Osmanlı geleneklerine aykırı olduğunu söyleyerek; ağabeyi V. Murat'ın cinnet halinden kurtulamayacağını tıbben, tahttan indirilmesinin ise şer'an sabit olduğunun belirlenmesi halinde Saltanat makamına geçebileceğini⁸⁵, kendisinin meşrutiyetten yana olduğunu ifade etti⁸⁶.

Hükümetin Viyana'dan getirttiği doktor da, padişahın akli rahatsızlığının iyileşemez nitelikte olduğu yolunda bir rapor verince;

81. Özçelik, A.S.: age, sh.51.

82. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age, C.VIII, sh.364.

83. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ara Hatları, age, sh.132.

84. Bazı yazarlar bu mülakatın kağıthane çiftliği (yada kasrı)nde vukubulduğu ileri sürmektedirler. (Mahmut Celalettin Paşa; age, sh.13; Kuran, A.B.: age, sh.90).

85. Mahmut Celalettin Paşa: Mir'at-ı Hakikat, age., C.II, sh.13.

86. Pakalin, M.Z.: age, sh.314.

Sadrazamın başkanlığında toplanan Vükelâ Meclisi, Sultan V. Murat'ın tahttan indirilmesine ve veliaht Abdülhamid'in yenilik ve meşrutî yönetim taraftarı olup olmadığını anlamak üzere, Mithat Paşa'nın veliaht nezdine gönderilmesine ve eğer Abdülhamid, Mithat Paşa tarafından sunulan şartları kabule yanaşmayacak olursa, saltanat makamına Mehmet Reşat'ın getirilmesine karar verdi⁸⁷.

29 Ağustos 1876'da Mithat Paşa, Abdülmecit'in dördüncü kadını Pristo Hanım'ın Nişantaşı'ndaki konağında Abdülhamit ile bir mülakat yaptı⁸⁸. Abdülhamit, bu mülakatta devlet idaresinde meşrutîyet usulünü kabul ettiğini beyanla meşrutîyet ilan edeceğine söz vererek, Hükümet işlerinde ilgili devlet adamlarının mutlaka görüş ve oylarını alacağını⁸⁹ vaadetti. Bunun üzerine Mithat Paşa, Abdülhamit'le Cülûs ve Kanûn-ı Esasi üzerinde ana hatlarıyla uzlaşmaya vardı⁹⁰.

Bu görüşmeden sonra, durumu bizzat Mithat Paşa'nın ağzından dinleyen Bakanlar Heyeti, Abdülhamid'i saltanat makamına getirmeye karar verdi. 31 Ağustos 1876 tarihinde, hakkındaki doktorlar heyetinin raporu nedeniyle fetva ile tahttan indirilen V. Murat'ın yerine II. Abdülhamit saltanat tahtına çıkartıldı.

2. II. Abdülhamid'in Saltanatı Döneminde Mithat Paşa'nın Meşrutîyet Yolundaki Çabaları:

a. Hatt-ı Hümayûn'un İlanı Sırasındaki Gayretleri:

Padişahların tahta çıkışını takiben yayınlanması adet olan hatt-ı Hümayûn'un hazırlanması işi Mithat Paşa için son derece önem taşımaktaydı. Çünkü, veliahtlığı sırasında meşrutîyeti ilan edeceğine sözvermiş olan Abdülhamid'in, bu resmi bildiri ile bu vaadini tüm memlekete duyurması gerektiğine inanmaktaydı. Bu maksatla hat müsveddesini kaleme aldı. Mithat Paşa'nın kaleme aldığı ilk müsvedde, meşrutîyetin tesisi ile ilgili açık hüküm ihtiva etmekle beraber; bu müsvedde Ziya Paşa tarafından birtakım eklemelerle değiştirildi. Mithat Paşa'ya göre, meşrutîyet konusunda daha ileri ve o

87. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age, sh.133.

88. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VII, sh.365.

89. Bazı yazar ve tarihçiler (Pakalın M.Z.: age, sh.314; Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age, sh.133) Mithat Paşa'nın, daha evvelce Maslak mülakatında yeni Osmanlıların önde gelenlerinden Ziya Paşa ve Namık Kemal'in Anayasa çalışmaları yanında yardımcı olmak üzere, Padişahça özel müşavir olarak atanmaları konusunda, Abdülhamit'ten söz aldığını belirtmektedirler.

90. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age, C.VII, sh.366.

döneme göre aşırı fikirleri olan Ziya Paşa, cülûs Hatt-ı Hümayûnuna Meşrutiyeti dahi tehlikeye koyacak derecede Padişah'ın çekineceği maddeler ilave etti. Bu meyanda, köle ve halâyık usulünün Osmanlı Devletinde kaldırılması, saraydaki tüm halâyık ve harem ağlarının azad edilmesi sayılabilir⁹¹.

Ziya Paşa'nın bu şekildeki eklemelerinde bir beis görmeyen Mithat Paşa, bu müsveddeyi Padişaha takdim etti. Yeni rejim hakkında muhtelif cümleleri kapsayan bu Hatt-ı Hümayûn'un ilk müsveddesi, Mithat Paşa'nın, kaleme aldığı ilk şekliyle Abdülhamid'in hoşuna gitmedi. Padişah, müsvededden önemli ve esaslı cümleleri çıkartarak, yerine "müphem" bazı kelimeler koymayı tercih etti. Nitekim, "idare-i cedide", "meşrutiyet", "İslahat" gibi kelimeleri yersiz ve fazla sayarak ve sadrazam yerine kullanan "Başvekil" tabirini de kaldırarak, pek çok düzeltmelerde bulunmuştur⁹². Dolayısıyla da, Mithat Paşa'nın ısrar ve tekliflerine rağmen meşveret usulünün (Kanûn-ı Esasi) ilan edileceğini belirtmekten kaçınmıştır. Bununla beraber, kanunların harfi harfine yürütülmesini temine yetkili ve devletin bütçesini hazırlayıp, sarfiyatına nezaret etmek üzere, bütün halkın itimadına mazhar bir Meclisi Umuminin kurulacağını vaa-detmiştir⁹³.

Esas amacı Meşrutiyeti tesis olan ve ötedenberi Anayasa taraf-tarı olup, Saltanat makamındaki değişikliklere sırf bu isteğini gerçekleştirmek amacıyla katılan Mithat Paşa'nın bu iyiniyetli yaklaşımına rağmen, II. Abdülhamit bu kadar açık hareket etmektense açık kapı bırakmayı, izleyeceği müstakbel siyaset tarzı için daha uygun görmüş ve ona göre hareket etmiştir. Keza Mithat Paşa, Hatt-ı Hümayûna halkın ihtiyacına uygun Meşrutiyet kanunlarını meydana getirmek üzere "Meclis-i Vükelâ" ile birlikte "Ulemayı ilm-i hukukun "ve malûmatları bu emr-i hayrın mükemmeliyetine bâis olabilecek bilcümle zevatın" bu hususta görüşlerini bildirmek üzere "akd-i Meclis" ederek meydana getireceklerini tasarının "Meclis-i Vükelâ"ca görüldükten sonra, Padişahın tasvibine sunulması lüzumunda eklemiş olmasına rağmen; Anayasanın ilamında bir aciliyet olmadığı fikrinde olan II. Abdülhamid tarafından metinden çıkartılmıştır⁹⁴. Böylelikle, Sultan II. Abdülhamid ile Mithat Paşa

91. Bilgegil, M.K.: Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Erzurum 1970, sh.239.

92. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age., sh.135.

93. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age, C.VIII., sh.215.

94. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age, sh.136.

arasındaki ilk ihtilaf bu Hatt-ı Hümayûn sebebiyle meydana gelmiştir⁹⁵.

b. Düşünceden İcraata Geçiş: Anayasa Tasarısı Çalışmaları

Daha Sultan Murad'ın padişahlığı döneminde Anayasanın kabulü ile ilgili çalışmalara başlayan ve bu maksatla yeni Osmanlılar'ın ileri gelenlerinden Ziya Paşa'yı Maarif Müsteşarlığına getirterek, meşrutiyet çalışmalarına başlatan Mithat Paşa; II. Abdülhamid'in saltanatının ilk günlerinde Namık Kemal'i Şûra-yı Devlet üyeliğine getirtti ve asıl ağırlık bu ölçüde olmak üzere Anayasa hazırlık çalışmalarına hız verildi. Yeni Osmanlılar ve onun başını çeken Mithat Paşa, "bir kurucu meclis kurulsun, diyelim mesele doğrudan halk tarafından seçilmiş bir meclis toplansın; Anayasayı hazırlama görevi ona verilsin" düşüncesindeydiler. bu düşünce uygulamaya konulamadı⁹⁶. II. Abdülhamid, bir yandan kendisini hürriyet arayan milletin tümüne eş bir duruma koyarak Kanûn-ı Esasiyi hem ister hemde hazırlanması için emir verirken sokerak; halk nazarında iyi bir etki bırakmak istiyordu. Padişahın düşüncesi "Mademki ben milletimdenim, milletim namına devletimden bir Kanûn-ı Esasi isterim. Ve mademki bu devletin reisi ve Padişahıyım, milletim namına istediğim şeyin itasını da emrederim. şeklindeydi⁹⁷.

1876 Kânun-ı Esasi özel bir kurul, o günün deyişiyle bir "Meclis-i Mahsusa" tarafından, bir pazarlık konusu olarak yapılmıştır. Osmanlı gelişmelerine kişisel ağırlığı ile çok şeyler katacak bir padişahla (II. Abdülhamid), kendi içinde ikiye bölünmüş bir bürokrasinin karşılaşması, meşrutiyet rejimini ve Anayasayı doğurmuştur⁹⁸.

Meclis-i Mahsusa'nın toplanması konusunda irade çıkmadan önce, Abdülhamid, vezirlerinden Sait Paşaya rica edip 1876 tarihli Fransız Anayasasını tercüme ettirmiş ve bu çeviriyi çoğaltıp Bakanlar Kuruluna dağıtarak, her üyeden ayrı ayrı görüşlerini yazılı olarak istemişti. Ayrıca, Mithat Paşa'nın Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yardımıyla hazırladığı ve az sonra incelenecek olan bir başka Anayasa tasarısı bulunmaktaydı. İhtiyatlı bir Padişah olan II. Ab-

95. Pakalın, M.Z.: age, sh.316.

96. Gürsoy B.: 1876 Anayasası'nın Mali Hükümleri, Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan, Ankara 1988, sh.172.

97. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VIII, sh.217.

98. Tunaya, T.Z.: 1876 Kanûn-ı Esasi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği, Tanzimatın Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.I, sh.27.

dülhamid, Anayasa gibi büyük önem taşıyan bir tasarının ne tercüme bir metin ile, ne de hele Mithat Paşa ve arkadaşlarının teklifleriyle oluşup, tamamlanmasını istemiyordu⁹⁹. Bir yandan iç zaruretlere, öte yandan dış güçlükler (Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devletine savaş açması, Rusya'nın baskıları) her ne pahasına olursa olsun memlekette bir Anayasa ilanını zorunlu kıldığından; II. Abdülhamid Mithat Paşa'nın bu konudaki yoğun baskılarına daha fazla direnmeyerek, Anayasa çalışmaları ile görevlendirilmek üzere 30 Eylül 1876 tarihli iradesi ile, 28 kişilik bir özel komisyon kurulmasını kabul etti. Komisyonun 16 üyesi mülkiye memurlarından, 10'u ulemâdan, ikisi de ferik rütbesinde iki askerden oluşuyordu. Başkanlığı ise Mithat Paşa yapmaktaydı¹⁰⁰. İlk toplantısını 24 Eylül 1876 tarihinde yapılan bu komisyon, Anayasa taslağının hazırlanması işini kendi içinden teşkil ettirdiği bir alt komisyona (encüme-ne) havale etmiş; alt komisyon yaptığı çalışmaları günü gününe ve Mithat Paşa aracılığı ile büyük kurula iletmiştir. Bu Anayasa çalışmaları sırasında, başını Mithat Paşa'nın çektiği ve aralarında Askeri Mektepler Nâzırı Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi Genç Osmanlıların yer aldığı liberal-reformist kanat ile, Padişah haklarını sonuna kadar savunan tutucu grup (Mütercim Rüştü Paşa, tarihçi Cevdet Paşa, ulemâ...) sürekli çatışmıştır. II. Abdülhamid'in de gitgide ağırlığını tutuculardan yana koymasıyla denge, liberal-reformcu kanat aleyhinde dönüşmüştür. Nitekim, Kanûn-ı Esasi'de bunun izleri açık olarak görülmektedir¹⁰¹.

c. Mithat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanûn-ı Cedid

Kanûn-i Esasi'nin hazırlık çalışmaları sırasında üzerinde en çok durulan tasarılarından biri, Mithat Paşa'nın Kanûn-ı Cedid'i (Yeni Kanun)dir. 57. maddeden oluşan Kanûn-ı Cedid, dokuz bölüme ayrılmaktaydı. Yapısı bakımından Kanûn-ı Cedid, dengesiz bir meşrutiyet rejiminin taslağıdır. Yürütme gücüne sahip bir padişah karşısında, yasama yetkisine tamamen sahip olmayan bir Meclis-i Mebusan ilişkilerini düzenler. Özelliği, tek meclisli oluşundadır. Bu meclis iki tür üyeden oluşur: Bir bölümü (üçte ikisi) halkın seçimiyle, bir bölümü (üçte biri) hükümetçe atanan mebuslar, 120 kişilik meclisi oluştururlar. Meclisin görevleri, Osmanlı Anayasa fikri-

99. Gürsoy, B.: agm., sh.172.

100. Bazı kaynaklarda komisyon başkanlığının Server Paşa'nın yaptığı belirtilmekte ise de, Mithat Paşa'nın bu dönemdeki fonksiyonu itibarıyla başkanlık görevini üstlenmesi daha tabii ve mantıklı görülmektedir.

101. Tanör, B.: agm., sh.19.

nin oluşumunda hakim olan bir tez etrafında toplanmıştır. Devlet borçlarının ödenmesi, gerektiği takdirde iç ve dış borçlanmaların kararlaştırılması, tahvilat ihracı gibi mali tebirlerin hükümetin isteği üzerine müzakere edilmesi, bütçe ve vergilerin hükümetle anlaşarak tayin edilmesi, sarfiyatın denetlenmesi. Meclis, mali yetkilerinin yanısıra, memurları da denetleme yetkisini taşımaktadır. Her kanun önce Şûra-yı Devlet'e görüşülecek, karara bağlanacak; sonra Meclis-i Mebusan'ın tasdikine sunulacaktır. Çoğunlukla onaylandıktan sonra da Padişahın tasdikine sunulacaktır. Keza, Meclis'in kararları padişahın tasdikiyle yürürlük kazanır. Padişahın reddettiği kararlar, mebuslar yenilenmeden tekrar görüşülemez. Meclis'in karşısında "kuvve-i icraiye" bir kaya gibi duracaktır, Yürütme yetkisi yalnızca "hazret-i padişâhi"ye aittir. Bu kayıtsız şartsız yetkisine karşılık, padişah sorumsuzdur. Çünkü, tüm icraat onun adına vükelâsı aracılığıyla yapılır. Kanun yapmazsa da, görüldüğü gibi istediği kanunların yapılmasını emredebilir. Kanûn-ı Cedid, padişah adına icratta bulunan vükelânın (bakanların) hukuki durumunu şu şekilde belirler; önce, Sadaret-i mutlaka kaldırılmış ve Sadrâzam başvekil sıfatını almıştır. Başvekilî vükelâ arasından ve onların reyî ile padişah atar¹⁰².

İktidar ve siyasal karar mekanizmasını düzenledikten sonra, Kanûn-ı Cedid Osmanlıların kamu hürriyetlerini de düzenleme yoluna gitmiştir. "Osmanlıların Hukuk ve Vezaifi" başlıklı 7. bölümde hak ve hürriyetlere on üç madde ayırmıştır. Toplanma ve dernek kurma hürriyetleri düzenlenmemiş; buna karşılık fikir hürriyeti, şirket ve ticaret hürriyeti gibi konular düzenlenmiştir. Kanunsuz hapis ve sürgün yasağı tasarıda özel olarak yer almıştır. Belirtilen bu şekliyle Kanûn-ı Cedid'i, bir devre ismini vermiş, yakın tarihimizde Kanûn-ı Esasi akımı ile bütünleşmiş Mithat Paşa'nın düşündüğü ve kaleme aldığı, anayasal gerçekleri kapsayan bir metin olarak görmek mümkündür. Fakat yine de bu metni, kaleme alındığı zamanın koşulları içinde yeterli bir anayasa metni olarak kabul etmek güçtür¹⁰³.

Mithat Paşa, hazırladığı bu anayasa tasarısını gayriresmi olarak Padişah'a takdim edince, Abdülhamid'in tepkisi ile karşılaştı. Mithat Paşa'ya yazdığı cevapta Abdülhamid "Resmi olmayarak huzurumuza sunduğunuz Kanûn-ı Esasi lâyihasını gördüm. Bunun kapsadığı hükümlerde, memleketin usul ve istidadına uygun olmayan

102. Tunaya, T.Z.: agm, sh.30.

103. Tunaya, T.Z.: agm, sh.31.

maddeler görülmüştür. Yapılacak tanzimatta, tebaamızın ihtiyaçlarının, devletin hukuku ile uzlaştırılması asıl arzumuzdur. Bu sebeple, Vükelâ Meclisinde bu tasarının yeniden gözden geçirilerek...." şeklinde memnuniyetsizliğini dile getirdi¹⁰⁴. Yine anılarında Abdülhamid, Mithat Paşa ile ilgili olarak "...Diyorlar ki, bizde Kanûn-ı Esasi'nin vazıı Mithat Paşa'dır. Filhakika, o öteden beri meşrutiyetin taraftarı idi. Lâkin, ismini ve bazı kitaplarda medhini işitmekle hâsıl olmuş bir taraftarlık. Mithat Paşa meşrutiyeti idarenin Avrupa'da temin etmiş olduğu fevaidi yalnız görmüş, fakat bu umranın diğer saik ve sebeplerini tetkik etmemişti... Mithat Paşa, Kanûn-ı Esasi'nin behemal ilan olunmasını teklif ettiği zaman, hiçbir devletin Kanûn-ı Esasi'sini tetkik etmemiş ve bu babda esaslı bir fikir edinmemiş idi. Rehberi Odiyan Efendi idi. Odiyan Efendi ise, o zaman bile bizde en mümtaz bir hukukşinas değildi. Hele memleketi hiç bilmezdi. Zannedirim ki, bu vukufsuzluk Mithat Paşa ile Taif kal'asına kadar beraber gitti..."¹⁰⁵ şeklinde düşüncesini dile getirmiştir.

İşte bu düşüncelerden dolayı Abdülhamid, Mithat Paşa'nın şahsi projesini (Kanûn-ı Cedid'i) değil; başkanlığındaki anayasa komisyonunun hazırladığı resmi projeyi esas alarak, bunun üzerinde gerekli tadilleri (meşhur 113'ncü madde) yaptıktan sonra, bu metni Kanûn-ı Esasi olarak onaylayıp ilan etmiştir¹⁰⁶.

d. Diğer Tasarılar-Anayasa Tasarısının Son Şeklini Alması ve Padişahın Tasarıya Müdahalesi

II. Abdülhamid anılarında, "...93'de (1293; 1876) Ziya Paşalar, Kemal Beyler, Abidin Paşalar Kanûn-ı Esasi'nin lâyihasını ihzara çalıştıkları gibi, serkâtibim Said Paşa ve o sırada Müşir olan Mekâtibi Harbiye Nazırı Süleyman Paşa da birer layiha tanzim ve takdim etmişlerdi. Lâkin, bu zevatın hiçbiri arasında muvafakati efkâr yoktu..." demek suretiyle, birden fazla anayasa projesinin varlığını kabul etmektedir¹⁰⁷. Bunlardan Mabeyn başkatibi küçük Said Paşa'nın tasarısı, Fransız anayasasının aynen Türkçe'ye çevirisinden ibaretti. Bu tasarıda dikkati çeken hususların başlıcaları, tebaa hukukunun ayrıntılı olarak tespit edilmiş olması, siyasi suçlar arasında idam cezasının kaldırılmış olması, basın hürriyeti ve mülkiyet hakkının kanun teminatı altına alınmış olmasıdır. Ayrıca, tasarıda yasama yet-

104. Aydemir, Ş.S.: age, sh.52.

105. Pakalın, M.Z.: age, sh.352.

106. Danişmend, İ.H.: age, sh.293.

107. Pakalın, M.Z.: age, sh.352.

kisi Millet Meclisi adını taşıyan bir meclise verilmiş; mebusların halk tarafından fakat kura usulü ile seçilmesi esası getirilmiştir. Hükümdarın vükelâdan başka memurlarla doğrudan doğruya yazışamayacağı, Meclis tarafından kabul edilmiş olan kanunların Padişah'ça süresinde ilan edilmemesi halinde, bunların Millet Meclisi Reisi tarafından ilan edileceği de hüküm altına alınmıştır¹⁰⁸.

İlk toplantısını 24 Eylül 1876 tarihinde yaparak, yukarıda belirtilen tasarıları da gözönüne alan ve teşkil ettirdiği alt komisyonda Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in yoğun gayretleriyle dünyanın tüm saltanatçı anayasaları ve gerekçelerini gözden geçirerek, Namık Kemal'in tabiriyle "tasarı tamamlanıncaya kadar en az bin kitap karıştıran"¹⁰⁹ Meclis-i Mahsus; 20 Kasım 1876'da Osmanlı tarihinin çok bunalımlı bir döneminde, iki aylık yoğun bir çalışmadan sonra görevini tamamlayarak, tasarıyı padişaha sundu¹¹⁰. Bu tasarının tamamlanmasından önce ise, Mithat Paşa; başkanlığı altında kurulan özel komisyona Anayasanın ilanına hazırlık niteliğinde olmak üzere, Milletvekillerinin seçimi ve toplantı tarzı hakkında bir Talimat-ı Muvakkate hazırlatarak, bunu Vükelâ Meclisine tasdik ettirdikten ve bu hususta Padişahın iradesini aldıktan sonra, 28 Ekim 1876 da bunu vilayetlere duyurmuştu. Bu aceleden maksat ise, dış durumun ağırlığı karşısında bu yolla (Meşrutiyetin ilanı ve Meclisi Mebusan'ın toplanması) mevcut güçlüklerin önüne geçilebile düşüncesiydi¹¹¹.

Tasarı hazırlanırken Mithat Paşa'nın devletin dini ve dili ile ilgili teklifleri şiddetli bir muhalefetle karşılandı. Mithat Paşa, kendi hazırladığı tasarıya "Devletin, devlet olmak itibariyle dini yoktur" esasını koyarak, meşrutiyet rejimini laiklik temeline dayandırmak istemişse de, mukavemetle karşılaştığından bu konuda başarılı olamadı¹¹². Keza İmparatorluğun her unsurunun kendi dilini kullanmakta serbest olduğu şeklindeki tehlikeli düşüncesi de, özellikle Eğin'li Said Paşa'nın baskısı ile Türk dilinin resmi lisan olduğu şeklinde değiştirilerek, kabul görmemiştir¹¹³.

Kendisine teslim edilen Anayasa projesinin bir kez de Heyet-i Vükelâ'da incelenmesini isteyen Abdülhamid, Yıldız'daki bazı yük-

108. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VIII, sh.219.

109. Kuntay, M.C.: Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında, İstanbul 1956, C.II, Ks.II, sh.58.

110. Tunaya, T.Z.: age, sh.28.

111. Okandan, R.G.: Amme Hukukumuzun Ana Hatları, age., sh.138.

112. Esmer, A.Ş.: agm, sh.70.

113. Danişmend, İ.H.: age, sh.293.

sek memurlardan da fikirlerini yazılı olarak bildirmelerini istemiştir. Bu faaliyetler devam ederken, görevden affını isteyen Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'nın yerine Abdülhamit Mithat Paşa'yı 18 Aralık 1876'da Sadrazamlığa getirdi. Bu arada, sonrası için anlamlı bir olay patlak verdi. Anayasa ilanına karşı olan bir muhalif grup eyleme geçti. Sokaklara imzasız bildiriler atılması, duvarlara afiş yapıştırılması şeklinde başlayan ve halk arasında yaygınlaştırılan bu karşı propaganda hareketi nedeniyle, Heyet-i Vükelâyı toplayan Mithat Paşa; kendisine bildirilen jurnal üzerine Anayasa muhaliflerinden Kazasker Gürcü Şerif, Dağıstanzade Muhyeddin Efendi, Râmiz Paşa, Bâb-ı âli evrak müdürü uzun etek Rıza Bey, Kıbrıslı Mehmet Paşa kethüdası Kamil Efendi gibi ileri gelen kişiler başta olmak üzere, yirmiküsür kişinin derhal ve yargılanmaksızın sürgüne gönderilmesi konusunda karar çıkarttı. Mahkeme kararı olmadan kimseyi sürgüne gönderemeyeceğini söyleyen Padişah'ı istifa etmekle tehdit eden Mithat Paşa, sonunda isteğini kabul ettirdi ve bu kişiler herhangi bir yargılamaya tâbi tutulmaksızın, apar topar değişik yerlere sürgüne gönderildiler¹¹⁴. Bu olayın padişah Abdülhamid'e yetkisi konusunda ilk örneği teşkil ettiği, bu olayı takiben hazırlanan Anayasa tasarısına da sürgünle ilgili meşhur 113'ncü maddeyi padişahın bu maksatla koydurduğu belirtilmektedir. İşin en talihsiz yanı, Namık Kemal gibi bir ilericinin dahi, İttihat Gazetesinde Mithat Paşa'nın bu şekildeki davranışını desteklemesiydi¹¹⁵. Bu affedilmez hatadan karşı taraf ustaca yararlanmasını bilecektir: II. Abdülhamid'e son anda tasarının sıkıyönetimle (idare-i örfiyye) ilgili 113'ncü maddesine eklettikleri bir fıkra ile, bu tür bir fiili durumu anayasa ilkesi haline getirmişlerdir¹¹⁶.

140 madde olarak Meclis-i Mahsusa tarafından kabul edilen, ancak Heyet-i Vükelâ'daki hararetli görüşmeler sonunda 119 maddeye indirilerek Padişaha sunulan Anayasa tasarısı, Abdülhamid tarafından da kendi hükümlerlik haklarını güçlendirmek maksadıyla müdahaleye tabi tutulmuştur. Padişah'ın yetkileri ile ilgili bazı maddeleri değiştiren Abdülhamid'in asıl maksadı, yukarıda belirtildiği üzere, gerektiğinde kullanabileceği ve kendisini güçlü kılacak bir yetkinin Anayasada yer almasıydı. Mithat Paşa'nın Vükelâ Meclisince kabul edilen kanûn-ı Esasi tasarısını Mabeyn'e götürüp teslim etmesinin üzerinden onbeş gün geçmesine rağmen bir haber alınmayınca Ziya Paşa ve Namık Kemal'in ısrarı ile saraya gidip

114. Danişmend, İ.H.: age, sh.294.

115. Kuntay, M.C.: age, sh.107.

116. Tunaya, T.Z.: agm, sh.28.

Abdülhamid'le görüşen Mithat Paşa; Kanun-ı Esasinin 113'ncü maddesine bir fıkra ilave edilerek, zabıta tahkikatı sonunda padişaha lüzumlu gördüğü kimseyi yurt dışına sürme hakkı verildiğini öğrenince, gerek Ziya Paşa gerekse Namık Kemal bu maddenin reddedilmesini istediler. Gerçekte ise, bu madde Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmud Paşa tarafından tasarı metnine ilave edilmiş ve tabii ki padişahın hoşuna gitmişti. Eğinli (İngiliz) Said Paşa'nın padişahı bu konuda uyarması da sonucu değiştirmemişti¹¹⁷. Ziya Paşa, Mithat Paşa'yı sıkıştırarak bu madde ile "Kanûn-ı Esasinin, Kanûn-ı Esasi denecek yeri kalmamış. Bundan böyle hükûmet istediği tahkikatı istediği gibi yaptırıp, istediğini memleketten harice çıkarmak için Kanûn-ı Esasiye istinad edecek. Böyle Meşrutiyet kanunu nerede görülmüş?" diyerek, maddenin geri alınması için baskı yapmasını isteyince¹¹⁸, Mithat Paşa'da şaire hitaben "Ne yapalım, şimdilik kanûn-ı Esasi bizde bu kadar olabiliyor. Başkatip olacak hıncır böyle bir çivi sokmuş. Zaman gelir, tadil olunur" şeklinde cevap verince, Ziya Paşa da Mithat Paşa'ya: "Maksadınızı anlıyorum. İstemediğiniz adamları hin-i hâcetde İstanbul'dan teb'id için sizde o fıkrayı tensip ve tasvip etmiş olacaksınız. Fakat emin olunuz ki, ilk evvel size tatbik edilecek" şeklinde, yakın geleceğe ilişkin bir kehânet mahiyetindeki cevabını verdi¹¹⁹.

Bu görüşmeden sonra da, artık arası açılan Mithat Paşa'yı hicvetmek için şu dörtlüğü yazdı¹²⁰.

"Ne cesaretle olur münkeşif ebna-yı vatan

Dehşet-âlûd-ı cebânet eb-i meşrutiyet

Yoksa dünyada nasib olmayacak mı bilmem

Bize nev-i beşerin hakkı olan hürriyet"¹²¹.

Namık Kemal'de 113'ncü madde ile çıkan Kanûn-ı Esasi hakkında "Bünyan-ı mülke verdi hakkıyla indirâsı,

Abdülhamid Han'ın Kanûn-ı bi Esası"

117. Pakalın, M.Z.: age., sh.347.

118. İnal, İ.M.K.: age, sh.345.

119. Bilgegil, M.K.: age, sh.247.

120. Bilgegil, M.K.: age., sh.247.

121. Şiiri günümüz Türkçesine şu şekilde çevirmek mümkündür:

"Ne cesaretle keşfeder vatan evlatlarını

Meşrutiyetin dehşetli korkaklık bulaşmış babası

Yoksa dünyada nasib olmayacak mı

Bize insan soyunun hakkı olan özgürlük."

(Abdülhamid Hân'ın temelsiz kanunu devlet yapısına hakkıyla kökten yıkılmayı verdi) beytini söyleyerek, memnuniyetsizliğini dile getirmiştir¹²².

Böyle bir maddenin konulmasına muvafakat ettiği için Mithat Paşa, gerek o zaman gerekse sonraları ağır tenkitlere maruz kalmıştır. Tersane konferansında İngiltere delegesi olan Lord Salisbury Mithat Paşa'ya "Padişahın elinde böyle bir mahkeme kararı olmadan adam sürmek iktidarı buldukça, Kanûn-ı Esasi daima ayaklar altına alınacaktır."¹²³ diyerek uyarılmışsa da; Vükelâ Meclisindeki Mithat Paşa ve Anayasa muhaliflerinin telkini altında olan ve esasen kendi fikride bu doğrultuda olan padişah II. Abdülhamid'in, madde bu şekliyle kabul edilmediği taktirde Kânûn-ı Esasi'yi ilan etmeyeceğini açık bir tehdit şeklinde söylemesi nedeniyle, Mithat Paşa'nın meşhur 113'ncü maddeyi istemeyerek kabul ettiğini varsaymak daha doğru bir yaklaşım olur. Mithat Paşa; Ziya Paşa ve Namık Kemal'in düşündüğü gibi istifa etseydi, muhaliflere Kanûn-ı Esasiyi ilan ettirmemek ya da daha çok fena bir duruma getirmek için vesile yaratılmış olacağını, istifasının bunun dışında bir işe yaramayacağını düşünerek, bu haliyle dahi olsa Kanûn-ı Esasi'nin biran önce ilânını bir başarı olarak görmüştür¹²⁴.

e. Tersane Konferansı ve Kanûn-ı Esasi'nin İlânı

1876 Temmuz'unda Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devletine savaş ilan etmeleri ve Osmanlı orduları karşısında yenilgiye uğramaları; Çarlık Rusya'sının işe karışmak gereğini duyarak, Bâb-ı Ali'yi mütareke yapmaya zorlaması, Rusya'nın Balkan işlerini Panislavist bir tutumla çözmesinden telaşlanan Batılı devletlerin duruma karışarak, İstanbul'da bir konferans toplanmasını kararlaştırmalarına yol açtı. Tarihte "Tersane Konferansı" olarak da belirtilen bu konferansta, hem Balkan sorunlarının, hem de Osmanlı'dan istenen Islahat sorunlarının görüşülmesi kararlaştırılmıştı. 23 Aralık 1876 tarihinde açılması planlanan bu konferans öncesi Mithat Paşa, Batılı ülkeler nezdinde çok büyük bir tesiri olacağına inandığı kanûn-ı Esasiyi konferans açıldığında ilân etti. 113'ncü madde de içinde olmak üzere, padişahın onayladığı Kanûn-ı Esasi, Tersane Konferansı başlangıcında 23 Aralık 1876 günü top sesleri arasında ilan edildi. Toplantıda söz alan Hariciye Nâzırı Saffet Paşa, yeni ilân edilen

122. Kuntay, M.C.: age., sh.55.

123. Kuntay, M.C.: age., sh.66.

124. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VIII., sh.221.

Meşrutiyet rejimi ile imparatorluğu oluşturan etnik unsurların hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmış olduğunu ifade ile, bu inkılap karşısında toplantının amacının ortadan kalktığını belirtti ve Osmanlı delegeleri toplantıyı terketti. Yabancı delegeler ise, bu tür bir açılış gösterisini yersiz ve çocukça bularak etkilenmediler¹²⁵. Böylelikle Türk tarihinde artık Anayasa'lı bir dönemin başlangıcı atılmış olmaktadır.

3. Mithat Paşa'nın Sadrazamlığının Sona Ermesi ve Eseri Olan Kanûn-ı Esasiye Dayanılarak Sürgüne Gönderilmesi

Tersane (İstanbul) Konferansı sonunda alınan kararların Mithat Paşa'nın başkanlığındaki büyük bir Meclis'te görüşülerek reddedilmesi ve Pâdişah'ca bu kararın onaylanmasını takiben, elçi ve delegeler önceden kararlaştırdıkları gibi İstanbul'u terk ettiler. Böylelikle konferans sonuçsuz bir şekilde dağılmış oldu.

Bir süre sonra, Anayasa'nın hazırlanışında büyük rol oynayan Ziya Paşa ve Namık Kemâl'in İstanbul'dan uzaklaştırılmasını Sadrazam Mithat Paşa'dan isteyen Padişah II. Abdülhamid; Sadrazamınca Ziya Paşa'nın Suriye Valiliğine hemen atandırıldığını, yine bir Anayasa tasarısı hazırlamış olan Süleyman Paşa'nın Hersek Kumandanlığına gönderilmesine engel olunmadığını görünce, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rolü olan herkesi sırayla İstanbul'dan uzaklaştırmayı tasarlamıştı¹²⁶. Eski Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'da, kendi havadeğişimi isteği bahane edilerek Manisa'ya gönderildi. Yalnız Namık Kemal, Mithat Paşa'nın ısrarına rağmen herhangi bir resmi görev kabul etmeyerek, İstanbul'da kaldı.

Hazırlayıp saraya gönderdiği bir nizamname tasarısının uzun süre padişahca onaylanmaması üzerine, Mithat Paşa'nın çok ağır bir dille kaleme aldığı ve Padişah'ı görevi ile ilgili olarak açıkca tenkit ettiği bir yazıyı bahane eden II. Abdülhamid; bir süredir tasarladığı fikrini uygulamaya koyarak¹²⁷, Mithat Paşa'yı Kanûn-ı Esasinin 113'ncü maddesi gereğince, Sadrazamlık görevinden azlederek, derhal bir gemiye bindirmiş ve 49 günlük Sadrazamını 7 Şubat 1877'de Avrupa'ya sürgüne göndermiştir. Böylelikle Ziya Paşa'nın kehaneti gerçekleşmiş, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın tabiriyle "...doğru yanlış bir jurnal üzerine, her istenilen ademin bilmuhakeme kabahati tahakkuk etmeksizin memleketten tard edileceğine dair ustası Mithat Paşa'dan aldığı dersi, Padişah, evvela üstadı hakkın-

125. Tunaya, T.Z.: agm., sh.27.

126. Bilgegil, M.K.: age., sh.256-257.

127. İnal, İ.M.K.: age., sh.366-367.

da Kemali maharetle tatbik etmiş; maharetine hayran olduğu üstadını, ailesiyle veda etmeye bile vakit bırakmadan memleketten çıkarmış...."tır¹²⁸.

Az sonrada Namık Kemal aynı akibeti boylayacak ve Midilli'ye sürgün edilecek ve 113'ncü madde sayesinde Sultan Abdülhamid, otuz iki sene bir sözüyle her istediğini sürgüne gönderecektir¹²⁹.

4. 1876 Kanûn-ı Esasisi'nin Uygulanması

a. Meclis-i Mebusan'ın Toplanması ve Meclis-i Ayan Üyelerinin Atanması

Mithat Paşa'nın, mimarı olduğu Anayasanın uygulanmasını göremeden Avrupa'ya sürgüne gönderilmesini takiben; Kanûn-ı Esasisinin ilânından önce yürürlüğe giren Talimat-ı Muvakkate gereğince, 1877 yılı başında genel seçimler yapılmıştır. Seçimler sonunda Meclis-i Mebusan'a 80 müslüman, 50 gayrimüslim toplam 130 üye seçilmiştir. Meclis-i Umumi'yi teşkil eden iki meclisten diğeri olan Meclis-i Ayan üyeleri de Padişahça seçilmiş ve isimleri İstanbul gazetelerinde yayınlanmıştır. 26 kişi olan Ayan Meclisinin başkanlığına Server Paşa getirilmiş¹³⁰; 20 Mart 1877'de toplanan Meclis-i Umumi, 50 toplantı yaparak 28 Haziran 1877'ye kadar üçbuçuk ay çalıştıktan sonra; yapılan yeni bir seçimle ikinci kez 30 toplantı yaparak 13 Aralık 1877-14 Şubat 1878 tarihleri arasında görev yapmış ve bu tarihte Padişah II. Abdülhamid'in iradesi ile otuz yıl kadar sürecek bir tatile sokulmuştur¹³¹. Mebuslar seçim bölgelerine geri gönderilmiş, Ayan üyeleri ise ölünceye kadar tahsisatlarını almışlardır.

Toplam altıbuçuk ay sürmüş olan I. Meşrutiyet'in parlamento hayatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın siyasal tarihinde bir dönüm noktası olmuştur.

II. Abdülhamid 93 Harbini (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) bahane ederek Meclis-i Umumi'yi "geçici" olarak tatil ettiğini belirtmişse de; yukarıda değinildiği üzere saltanatının son yılına kadar bir daha açmayı düşünmemiş; ancak devletin her yıl yayınladığı "Salnâme"lerde, Meclis-i Umumi hukuki varlığını korumuştur.

128. İnal, İ.M.K.: age., sh. 367.

129. Kuntay, M.C.: age., sh.67.

130. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VIII, sh.230.

131. Tunaya, T.Z.: agm., sh.33.

b. 1876 Kanûn-ı Esasisi'nin Ana Hatları

Bir kurucu meclis yada parlamento tarafından hazırlanmayan, padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş olan 1876 metni, bu niteliği ile bir "Ferman Anayasa" özelliğini taşımaktadır. Yalnız, Ayanın ağzından çıkmışcasına kaleme alınan Sened-i İttifaktan ve Padişah adına kaleme alınan Tanzimat Fermanlarından farklı olarak, Kanûn-ı Esasi, kişisel olmayan (objektif) bir dille, yasa ve hukuk diliyle kaleme alınmıştır. Metin, bir Anayasaya uygun şekilde, bölüm ve maddelerden oluşmaktadır.

Kanûn-ı Esasi; devletin monarşik yapısını korumaktadır: Devlet-i Osmani'yeden Saltanat hakkı Osmanoğulları soyuna ait olup, bunların bütün hakları umumun kefaleti altındadır (Md.3 ve 6). Devlet yapısı teokratik karakterini korumaktadır. Devletin dini İslâm'dır; Padişah aynı zamanda halife olup, şeriat kurallarını uygular. Şeyhülislâm'ın devlet örgütünde özel bir yeri vardır. Kanunlar din kurallarına aykırı olamaz; ülkede şer'îye mahkemeleri de vardır¹³².

Kanûn-ı Esasi ile Anayasalı yada meşruti monarşi düzenine geçildiği halde, padişahın yetkileri son derece geniştir. Sadrazam'ı vekilleri ve Şeyhülislamı o seçer ve atar. İki meclisli olan yasama organından (Meclis-i Umumi) Heyet-i Ayan kanadının üyeleri doğrudan padişah tarafından seçilirler. Genel seçimlerle oluşan Heyet-i Mebusan'ın yetkileri ise kısıtlıdır, Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükelâ) üzerinde padişahın mutlak söz ve etkisi olduğu gibi, bakanlarda meclise değil, padişaha karşı sorumludur. Ayrıca, kanunların yapılmasında son söz hakkının yine padişaha ait olduğu dikkati çekmektedir. Üstelik padişahın Heyet-i Mebusan'ı feshetme yetkisi de vardır ve bu yetkinin kullanılması oldukça basit koşulların gerçekleşmesine bağlanmıştır. Meclislerin toplantı halinde bulunmadığı dönemlerde, yürütme, ülkeyi kanun kuvvetindeki kararlarla (Kanun-ı Muvakkat) yönetebilir. Görülüyor ki sistem, yürütme organını yasama karşısında son derece güçlü kılmış, yürütme organı içinde de padişahı en üst mevkiye tutmuştur. Üstelik, bunca önemli yetkilere sahip bulunan padişahı "kutsal ve sorumsuz" da sayılmıştır.

Buna karşılık, yargı gücü ile ilgili düzenlemelerde, bu organın bağımsızlığını sağlayıcı, hâkimlere güvence getirici ve yasal yargılama ilkelerini koruyucu ilkeler dikkati çekmektedir. Kimsenin ya-

132. Tanör, B.: agm., sh.19.

sayla bağılı olduğu mahkemeden başkasına gitmeyi zorlanamaması, bir davaya ancak ait olduğu mahkemede bakılabilmesi, mahkemelerin kendi görev alanlarına giren davalara bakmaktan kaçınmalarını, var olan belli mahkemeler dışında olağanüstü yargı mercileri ya da yargı kararı vermeye yetkili özel komisyonlar kurulmaması, yargılamanın aleni olması, herkesin mahkemelerde kendisini ve davasını savunabilmesi, işkence ve eziyetin yasaklanması vb.¹³³.

Haklar ve özgürlükler sistemine gelince; Kanûn-ı Esasi Osmanlı Devleti uyruğu olan herkesi, din ve mezhebi ne olursa olsun "Osmanlı", yasalar önünde de "eşit" saymakta, kişi özgürlüğüne ve kişi dokunulmazlığına yer vermektedir. Ancak padişaha "hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri" bir polis soruşturması sonucu anlaşılanları sürgüne yollama yetkisini veren 113'ncü madde, kişi güvenliği sistemini kökünden sarsmaktadır. Din ve düşünce özgürlüklerine gelince; Kanûn-ı Esasi, din ve ibadet özgürlüğünü tanımakta, düşünce özgürlüğünden ise söz etmediği gibi, "basım kanun dairesinde serbesttir" şeklindeki kaypak bir hükümde getirmektedir. Ekonomik alanda ise; mal ve mülk güvenliğini kurmakta, ortaklıklar kurabilme hakkını tanımakta, vergilemede kanunilik ve herkesin "kudreti nispetinde" vergi ödemesi ilkelerini getirmektedir. Seçme ve seçilme hakkı ise, Anayasada açıkça belirtilmiştir¹³⁴.

Kanûn-ı Esasi; hiçbir hükmünün hiçbir sebep ve bahaneyle asıya alınamayacağını, uygulamadan düşürülemeyeceğini bildirmekle, görünüşte Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesini benimsemişti. Fakat bu hüküm, gerçek bir Anayasal güvence ya da demokratik konumu sağlayabilmekten uzaktı. Ancak, bütün bu kusurlarına rağmen, yalnız şeriat sözünün geçtiği, hürriyet, kanun ve idare hakkında konuşmanın ve yazmanın dahi suç sayıldığı bir ülkede yine de böyle bir kanûn-ı Esasinin hazırlanıp, ilan edilmiş olması hukuki ve siyasi bir inkılâp mahiyetindeydi¹³⁵.

SONUÇ

Ne o zaman, ne de daha sonraları Batılı gözlemcilere tanımlanan Batı türü bir belge olmamasına karşılık¹³⁶, memleketimizde ilan edilen ilk Anayasa olan Kanûn-ı Esasinin ve Meşrutiyetin kabul ve

133. Tanör, B.: agm., sh.20.

134. Tanör, B.: agm., sh.20.

135. Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, age., C.VIII., sh.230.

136. Shaw, S.J.-Shaw E.K.: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, İstanbul 1983, Sh.220.

gerçekleştirilmesinde, Mithat Paşa'nın oynadığı rol çok önemli olmuştur. Gerçekten de, zamanının devlet adamları arasında Meşrutî yönetimi isteyen, Anayasanın ilanını gerçekleştirmeye ve bu husustaki düşüncelerini muhtelif vesilelerle savunmaya çalışan, olayları bir Anayasanın ilanını sağlayacak şekilde düzenlemeye çabalayan en önemli sima olarak Mithat Paşa'yı görmekteyiz. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi hadisesinde, Vükelâ Meclisi üyeleri arasında bu saltanat değişikliğinin memlekette bir Anayasanın ilanı ile sonuçlanması hususunda samimi fikirlere sahip yegâne devlet adamı da kendisidir. V. Murat'ın kısa süren saltanatı döneminde Anayasanın kabulü yolundaki çabaları, muhaliflerince büyük ölçüde engellenmiş ise de; V. Murat'ın tahttan indirilerek, II. Abdülhamid'in padişahlığa getirilmesinde oynadığı etkin rol, Mithat Paşa'nın nüfûz ve kudretini arttırmış ve Anayasanın ilanı lehindeki taraftarlarının azlığına rağmen, tüm ağırlığını koyarak Osmanlı Devletinin ilk Anayasasının ilanını sağlamıştır. 113. madde de dahil olmak üzere, pek çok kusurlarına rağmen; İmparatorluğun ilk Anayasası olması ve Parlamento deneyini başlatması dolayısıyla, 1876 Kanûn-ı Esasisi'nin anılması Mithat Paşa'nın adıyla birlikte olmuş ve Mithat Paşa Meşrutî bir rejimi memlekete kazandırmıştır.

Anayasacılığı konusundaki rolü ve fonksiyonu inkar edilememekle, keza idareciliği tüm muhaliflerince dahi takdir edilmekle beraber; Mithat Paşa'nın devlet adamlığının aynı düzeyde olduğunu söyleyebilmek mümkün görülmemektedir. Öte yandan, Mithat Paşa'nın Meşrutiyeti ve Kanûn-ı Esasisiyi şiddetle istemesinin, yalnızca halkın ihtiyaçlarına tercüman olmasından değil; aynı zamanda Batı tipi bir yönetimi arzulamasından ve bu yönetimde kendisine etkin bir konum sağlamayı düşünmesinden kaynaklandığı yolundaki iddiada kısmen gerçek payı olduğunu da kabul etmek, tarihi gerçeklere ve olayların akışına uygun olacaktır.

Hakkındaki müsbet-menfi tüm düşünce ve iddialar bir yana bırakılarak, kabul edilmesi gereken bir gerçek varsa; o da, Mithat Paşa'nın 1876 Kanûn-ı Esasisini ülkeye kazandırmakla, Türk Anayasa Hukuku tarihine damgasını vurmuş olmasıdır.